

મોદરા રાજ્યની શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાઇબ્રેરી માટે મંજૂર.

શ્રી ઔદ્યોગિક પરિષદ.

શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડનું
ભાષણ.

“ આપણે આશા રાખવાનાં કારણો છે, પણ હર્ષથી ફસાઈ
“ જવાને બિલકુલ નહિ; ભવિષ્યમાં વિજય મેળવવા માટે
“ આપણે ઉત્સાહ પૂર્વક સતત પરિશ્રમ કરવાની ખાસ જરૂર
“ છે, અને આપણે આપણા પાતા અત્યંત વફાદાર રહીશું તો
“ જરૂર સફળતા મેળવી શકીશું. ”

— શ્રીમંત મહારાજ શ્રી સયાજીરાવ.

ભાષાન્તર કરનાર,

જગન્નાથ દામોદરદાસ ત્રિપાઠી.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

જીવનલાલ અમરશી મહેતા.

— મુદ્રા —

શ્રી “ સત્યવિજય ” પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ — નવાદરવાળા, અમ.

મૂલ્ય ત્રણ આના

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અ.નં.૯૧૧૬
ગુજરાતી કોપીરાઈટ સંગ્રહ
૧૬-૫૯

ગુજરાત વિદ્યાર્થી ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોમ્પ્યુટર વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૯૫૯ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ બીજી ઓથોગ્રાફી

વિષય પદ્ધતિ
શીટ ૨૧૨. ૨૧૦૬

વડોદરા રાજ્યની શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાઇબ્રેરી માટે મંજુર.

બીજી ઔદ્યોગિક પરિષદ.

શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડનું
૧૯૪૯ ભાષણ.

“ આપણે આશા રાખવાનાં કારણો છે, પણ હર્ષથી ફૂલાઈ
“ જવાને ખિલકુલ નહિ; ભવિષ્યમાં વિજય મેળવવા માટે
“ આપણે હિસાબ પૂર્વક સતત પરિશ્રમ કરવાની ખાસ જરૂર
“ છે, અને આપણે આપણા પોતા પ્રત્યે વફાદાર રહીશું તો
“ જરૂર સફળતા મેળવી શકીશું. ”

— શ્રીમંત મહારાજ શ્રી સયાજીરાવ.

ભાષાન્તર કરનાર,

જગન્નાથ દામોદરદાસ ત્રિપાઠી.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

જીવનલાલ અમરશી મહેતા.

શ્રી “ સત્યવિજય ” પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ—નવાદરવાજા, અમદાવાદ.
મુદ્રણ પ્રજ્ઞા આગા.

બીજી આવૃત્તિ વિષે બે બોલ.

ઇંડિયન નેશનલ કોંગ્રેસના સ્વદેશહિતચિંતક કાર્યવાહકોએ કોંગ્રેસની સાથે હુન્નર ઉદ્યોગ અને ખેતીવાડીનું પ્રદર્શન લેવાનો ઉપક્રમ કર્યો. પછી ઔદ્યોગિક પરિષદ લેવાનો સન ૧૯૦૫ થી ઉપક્રમ કર્યો. તે અન્વયે સન ૧૯૦૬ ની આખરે હિંદુસ્તાનના પાટનગર કલકત્તામાં બીજી ઔદ્યોગિક પરિષદ મુખ્યધના સુપ્રસિદ્ધ ભાટીઆ ગૃહસ્થ આનંદેચલ મિ. વિઠ્ઠલદાસ દામોદરદાસ ઠાકરશીના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી. તે પ્રસંગે સ્વદેશોત્તતિના સાચા અનુરાગી, પ્રજાહિતચિંતક શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડે હિંદુસ્તાનના હુન્નરઉદ્યોગો અને આર્થિક સ્થિતિ વિષે મનન કરવા યોગ્ય વ્યાખ્યાન કર્યું હતું. તેનું સંપૂર્ણ ભાષાન્તર “બુદ્ધિપ્રકાશ” માસિક પત્રમાં આપ્યું હતું, અને તે ઉપરથી થોડી નકલો જૂદી કાઢવામાં આવી હતી. વડોદરા રાજ્યના કેળવણી ખાતાએ આ વ્યાખ્યાનને ઇતિહાસ તથા લાઇબ્રેરીઓ માટે મંજૂર કરી સારી નકલો ઉત્તેજન દાખલ રાખી હતી, તેમજ શ્રીમંત મહારાજ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ એમણે પણ આ પ્રયાસને આવકારદાયક ગણી પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી સાહેબ માર્ફેતે પ્રોત્સાહન આપ્યું છે, અને લોકોમાં વહેંચવા માટે સામટી નકલો મગાવી છે. આ પ્રમાણે આ પ્રયાસને પ્રોત્સાહન મળવાથી આ વ્યાખ્યાનની બીજી આવૃત્તિ છપાવવામાં આવી છે. ગુજરાત, કાઠીઆવાડના રાજા સાહેબો તેમજ શ્રીમંત ગ્રહસ્થો સામટી નકલો ખરીદી આ વ્યાખ્યાનનો ફેલાવો કરવાની કૃપા કરશે એવી પ્રકાશક આશા રાખે છે.

અર્પણપત્રિકા.

જેમના પ્રમુખપણાનીચે બીજી ઔદ્યોગિક પરિષદ્ ફતેહમંદ થઇ છે,
જેઓ સ્વદેશોત્પત્તિ અને દેશી હુન્નર-ઉદ્યોગો માટે તન મન
અને ધનની સહાયતા આપવા તત્પર છે, જેમની
આગેવાની અને આશ્રય નીચે મોટી મોટી
દેશી બેંકો, મીલો અને સ્વદેશી કારખાનાંઓ
ઊભાં થઈ ફતેહમંદ રીતે કામ કરે છે,
તે મુંબઇના ઝળકના ઝવેરી
મુંબઈ સરકારની ધારાસભાના
માનવંત સભાસદ
આનરેબલ શેઠ

વિઠ્ઠલદાસ દામોદરદાસ ઠાકરશીને

આ દેખાવમાં ન્હાતું પણ વિષયપરત્યે ધણુંજ ઉપયોગી પુસ્તક
હું માનપૂર્વક અર્પણ કરું છું.

ધનતેરશ, સંવત ૧૯૬૩.

, જીવનલાલ અમરશી મહેતા.

દેશી બન્ધુઓને સંબોધન.

- હગલું ઉપાડા આગળ એક, હો પ્રવાસી વીરા રે. હગલું ૦
- રજની અધારી વીતી, બહાણું આ વાયું ને
જગ્યા જનારા જન અનેક, હો પ્રવાસી. હગલું ૦ ૧
- પંખી પ્રબોધે ભાઈ, કિલકિલાટ કરતાં રે;
તેડે રમવાને નભમાં નેક, હો પ્રવાસી. હગલું ૦ ૨
- આરે પ્રાસ માંહે, આપણ સંગાતી ભાઈ;
રાખે બેલડિયોની હરિ ટેક, હો પ્રવાસી. હગલું ૦ ૩
- ઉંચેથી વરસે જોની, અખી કેડું જણું રે;
તેમાં ભીંજાયે એકેએક, હો પ્રવાસી. હગલું ૦ ૪
- જળહવાતી જ્યોતો જોશું, સંધ્યાના રંગો જોશું;
જેમાં સમતાનો છે વિવેક, હો પ્રવાસી. હગલું ૦ ૫
- હગલાં જે દીધાં તેના, ગણી જો હિસાબ ભાઈ!
કેવાં નિવડિયાં તે દરેક, હો પ્રવાસી. હગલું ૦ ૬

બીજી ઔદ્યોગિક પરિષદ.

(કલકત્તા-સન ૧૯૦૬)

શ્રીમંત મહારાજ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડનું
ભાષણ.

૧. યુરોપ અને અમેરિકાની મુસાફરી કરીને ગયા માસમાં જ હું આ દેશમાં પાછો ફર્યો, એટલામાં તરત જ આપના બાહોશ અને ઉત્સાહી સેક્રેટરી રા. બા. મુઘલકરે ઔદ્યોગિક કમિટિના સર્વાનુમતે મને આ પરિષદમાં આવીને આરંભનું ભાષણ આપવાનું આમંત્રણ કર્યું.

મારા મનમાં સાહજિક રીતે જ એ આમંત્રણનો સ્વીકાર કરવાની આનાકાની થઈ. એનું એક કારણ તો એ કે પરદેશનો પ્રવાસ કરીને હું તરતનોજ આવેલો હોવાથી મારા ઉપર રા-

ઉપોદ્ધાત.

જકીય કામનું દબાણ હતું, અને બીજું કારણ એ પણ ખરું કે જે કાર્ય આપે હાથમાં લીધું છે તે ઉમદા કાર્યમાં આપને સલાહ આપી શકે એવા મારા કરતાં વધારે લાયક ગૃહસ્થો બીજા કોણ છે એ હું જાણું છું.

૨. પરંતુ સદગૃહસ્થો, મારા આ કારણો આપના સેક્રેટરીએ ન સાંભળતાં તેમણે મને ઔદ્યોગિક કમિટિનું આમંત્રણ સ્વીકારવાનો આ-મંદ જ કર્યો, અને મારી પ્રતીતિ કરી આપી કે એ આમંત્રણ સ્વી-કારવાથી આ સર્વ-પ્રિય મહાન કાર્યમાં હું કેટલીક સેવા કરી શકીશ. આથી મને લાગ્યું કે આપના આમંત્રણને તાથે થવું એ મારી ફરજ

છે. હાલની ઔદ્યોગિક હિલચાલને સહાયભૂત થવું એ આપણું દરેક જણનું સરખું કર્તવ્ય છે.

૩. આપણા જીવનની વ્યવહારિક પ્રવૃત્તિ ગમે તે હોય તોપણ આત્મદ્રોહ કર્યા વિના આપણે કદી પણ આ કર્તવ્ય પ્રત્યે યેવક્ષા થઈ શકીએ નહીં. મને લાગે છે કે, આપણા સઘળા આ કર્તવ્ય પ્રત્યે નો હિત-સમ્બન્ધ એક જ છે; જે તમને સ-યેવક્ષા થવું એ હાયભૂત થાય છે અને તમારી ઉન્નતિ કરે છે આત્મદ્રોહ અને તે જ અમને સહાયભૂત અને ઉન્નતિકર્તા છે. દશદ્રોહ કરવા જે તમારી ઉન્નતિનો પ્રતિરોધ કરે છે તે અમા-જેવું છે. રી ઉન્નતિનો પણ પ્રતિરોધ કરતાં છે. વળી મારી બીજી દૃઢ માન્યતા એવી પણ છે કે,

જીવનક્રમના પૃથક પૃથક વિભાગો—રાજકીય સામાજિક અને ઔદ્યોગિક એ સર્વ હિલચાલો—એક બીજા સાથે એટલા તો નિકટ સમ્બન્ધથી જોડાયેલી છે કે તે સઘળીમાં સરખી રીતે સુધારો વધારો કર્યા વિના આપણે એકમાં કદી પણ આગળ વધી શકાશું નહીં.

૪. જે કે આ ત્રણે પ્રકારના બુદ્ધિના વ્યાપારો બહારથી અરસપરસ લિન્ન જણાય છે, પરંતુ તેઓ એકજ કેન્દ્ર પ્ર-પ્રગતિયન્ત્રના ત્યે અભિમુખ છે; તાત્પર્ય કે તેઓ જીવનક્રમના ધટકાવયવો. મુખ્ય પ્રવાહના પોષક છે. જ્યાં સુધી આપણે આપણી દૃષ્ટિનું ક્ષિતિજ લંબાવાએ નહીં અને

વ્યાપક અર્થનો વિચાર કરીએ નહીં ત્યાં સુધી આપણે આ પ્રચંડ પ્રગતિયન્ત્રના ધટકાવયવોની કિમ્મત અને તેમનાં યોગ્ય સ્થાનોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકીએ નહીં.

પ્રાચીન ઇતિહાસ.

૫. સદ્ગૃહસ્થો, પ્રાચીન કાળમાં હિન્દમાં કયા કયા ઉદ્યોગો ચાલતા હતા તેનું સર્વીસ્તર વર્ણન કરીને આપનો વખ-
 હિન્દુસ્તાન માંના ત રોકવાની મારી ઇચ્છા નથી; પણ તે સમ્ય-
 પ્રાચીન સમયના ન્ધી મુખ્ય મુદ્દાઓ દ્વારમાં જણાવું તો તે
 ઉદ્યોગોઃઃધંધા. આજને પ્રસંગે અયુક્ત નહીં ગણાય. આપણે
 સમજાના જાણીએ છીએ કે પ્રાચીન કાળમાં હિ-
 ન્દુસ્તાન દેશ સુતરાઉ કાપડ માટે બહુ જ પ્રખ્યાત હતો. સુતરાઉ કા-
 પડ હિન્દમાંથી આસીરિયા અને આખીલોન વગેરે દેશોમાં જતું હતું,
 એમ આપણો જૂનો ઇતિહાસ સાક્ષી પુરે છે. ગળી જે રૂકા હિન્દમાં-
 જ પાકતી હતી તે ઇજિપ્ત દેશમાં મશાલા ભરીને રાખી મૂક્યાં રાખો-
 નાં વસ્ત્રોમાં સૂક્ષ્મદર્શક યન્ત્રોથી જોવામાં આવી છે. હાથીદાંત અને
 ખીજ વસ્તુઓ પણ પ્રાચીન ઇજિપ્તમાં હિન્દમાંથી જતી હતી. પ્રાચીન
 ફીનિશિયન લોકોનો વ્યાપાર હિન્દુસ્તાન સાથે બહુ તેજથી ચાલતો,
 અને તેઓ પશ્ચિમની પ્રજાઓને જવાહિર, મશાલાઓ, હાથીદાંત, સોનું
 અને જરીઆનનું ભરતકામ વગેરે પુરું પાડતા હતા તે હિન્દમાંથી લઇ
 જઇને જ, એ નિર્વિવાદ છે.

૬. ગ્રીક લોકોના મુધારાઓનો આરમ્ભ તો આ વખત પછીથી
 થયો. હીરોડોટસ કે જેને “ઇતિહાસનો પિતા”
 ગ્રીક લોકોના મુ- કહેવામાં આવે છે તે હિન્દુસ્તાનના ૩ સમ્ય-
 મારાનો આરમ્ભ. વર્ણન કરતાં લખે છે કે, “ઘેટાં ઉપર ચતા
 બિન કરતાં હિન્દમાં ઝાડ ઉપર જે બિન આવે છે
 તે વધારે સુંદર અને કિંમતી છે.”

૭. ઇસવી સનનો આરંભ થયો તે પૂર્વે કેટલાંક શતકો સુધી હિન્દુસ્તાનનો વ્યાપાર પશ્ચિમની દુનિયા સાથે ધર્મ-રોમન લોકોની ધોકાર ચાલતો હતો, અને જેમ જેમ રોમ સત્તા-મહતા અને સત્તા અને મહતામાં વધતું ગયું અને અલેક્ઝાન્દ્ર સાથેના ધ-આન્ડ્રિયા વ્યાપારનું આખાદ સ્થળ થયું તેમ તેમ મધોકાર વ્યાપાર, આ વ્યાપાર વધ્યો. તે સમયે રેશમ, નીલમ, ગળી અને સુતરાઉ વણાટનું કાપડ વગેરે માલ

સિન્ધુ નદીના મુખ દ્વારા પરદેશ જતો હતો, અને હિન્દુ લોકો જેને તે વખતે ભરકચ (બરુપુર ?) કહેતા હતા અને રોમન લોકો બેરીગાઝા (Barygaza) નામથી ઓળખતા હતા તે ભરકચ શહેર તે કાળે બહુ મહત્વનું વ્યાપારી બંદર હતું; અને સોનું, રૂપું, બીજા ધાતુઓ, કાચ, પર્યાણા અને અત્તર વગેરે માલ ત્યાં પરદેશથી ઉતરતો હતો. તેમ જ જવાહીર, મલમલ, સુતરાઉ કાપડ, હાથીદાંત, અગ્નિસનું લાકડું, મરી અને રેશમ વગેરે માલ ત્યાંથી પરદેશ મોકલવામાં આવતો હતો.

૮. ત્રીજા સૈકા પછી રોમના મહારાજ્યની દશા નરમ થવા લાગી. પૂર્વમાં એક નવું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું અને તેનું કૉન્સ્ટેન્ટિનોપલ પાટનગર કૉન્સ્ટેન્ટિનોપલ થયું, અને એશિયા-સાથે એશિયા ખંડનો જે વ્યાપાર પહેલાં અલેક્ઝાન્દ્રિયાદ્વારા ચાલતો હતો તેનું વલણ હવે તે તરફ આકર્ષાયું.

૯. ઇસવી સન પછીના કેટલાંક સૈકાઓમાં હિન્દ ઉપર વિદેશી લોકોના હુમલા થયા અને શક તથા હુન લોકોએ હિન્દમાં યાત્રાએ હિન્દના પશ્ચિમ પ્રાંતોને ઉજડ કર્યા; પણ આખો દેશ મીના પ્રણા ઇતિહાસના સાહિત્યમાં પ્રખ્યાતી પામેલા પ્રવાસીઓ. સમર્થ અને મહા પરાક્રમી સભા વિક્રમાદિત્ય

કેવટે એ પરદેશી હુમલાઓની ભરતીને પાછી વાળી, અને તેના પરિણામે હિન્દુસ્તાન દદા સૈકાથી દશમા સૈકા સુધી વિદેશીય હુમલાઓથી મુક્ત રહ્યો. ફાહિયન, હુએનસંગ, વગેરે ચીના પ્રવાસીઓ હિન્દમાં ધાર્મિકયાત્રાએ આવીલા તે આ જ સમયમાં આવેલા. તેઓએ હિન્દની કારીગરી, હુન્નરકળા વગેરેની પ્રશંસા કરેલી, અને હિન્દુ લોકોનાં દેવાલયો તથા બૌદ્ધલોકોનાં વિહારસ્થાન, જે તેઓએ પ્રત્યેક મોટા નગરમાં નજીક નજીક જોયેલાં તે સમ્બન્ધી ઉલ્લેખો કર્યા છે. હિન્દુ લોકોએ જાવામાં અને ખંજ દ્વીપોમાં વ્યાપારી કાર્યો ધાલેલી. ફાહિયન હિન્દમાંથી ચીન પાછો ફર્યો ત્યારે તામ્રલિપિ અથવા તામલુકથી નિકળેલા એક હિન્દુના વહાણમાં બેસીને જ ગયેલો. આપણામાંથી પણ જેમણે યુરોપનો પ્રવાસ કરીને ત્યાંના શહેરોની મુલાકાત લીધી હશે તેમણે લીડન મ્યુઝીઅમ (સંગ્રહસ્થાન) માં હિન્દુ દેવ-દેવીઓની મૂર્તિઓ જોઈ હશે. એ મૂર્તિઓ જાવા બેટમાંથી ઉગ્ધલોકો ત્યાં લઈ ગયેલા, અને હિન્દમાંથી વ્યાપાર અર્થે ત્યાં ગયેલા વ્યાપારીઓએ જાવામાં હિન્દુધર્મનો અને વિદ્યા-જ્ઞાનનો પાયો નાંખેલો.

૧૦. યુરોપમાંના અજ્ઞાન-યુગની સમાપ્તિ થયા પછી હિન્દ સાથેનો વ્યાપાર વેનિસ બંદરદારા ચાલતો હતો; પણ અઠારમા સૈકામાં ઇંગ્લિશ લોકોએ કેપનો ચક્રાવે કરીને હિન્દમાં આવવાનો નવો માર્ગ શોધી કહાડ્યો તેથી વેનિસનો વેલવ અસ્તગત થયો, અને વેનિસની પડતી થતાં પાશ્ચાત્ય મહતા અને વ્યાપારી સાહસમાં આગળ વધ્યું. ઇસવી સનના સાળમા સૈકામાં એશિયાની

દક્ષિણના તમામ દરિયામાં-હૈં ઝીન સુધીના સમુદ્રમાં-પોર્ચુગલની સત્તા નીચે વ્યાપાર ચાલતો હતો; પરંતુ સત્તરમા સૈકામાં પોર્ચુગીઝ લોકોની જગા ડચ લોકોએ લીધી, અને તેઓ પણ પોર્ચુગીઝોની પેઠે હિન્દીવ્યાપારથી ધનવાન થયા. તે પછી થોડેજ કાળે અઢારમા સૈકામાં ઇંગ્લિશ લોકોએ આવીને ડચ લોકો પાસેથી પૂર્વના વ્યાપારનો મોટો ભાગ પોતાને કબજે કરી લીધો. ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે પાછલાં એક હજાર વરસમાં યુરોપની પ્રજાઓ એક પછી એક બળવાન અને ધનવાન થઈ તે મુખ્યત્વે કરીને પૂર્વના વ્યાપારદ્વારા જ થઈ છે. ગ્રાચીન કાળમાં જેમ શીનિશિયન અને આરબ લોકો હિન્દની મૂલ્યવાન કારીગરી અને પેદાશ લઈ જતા તેવી રીતે કૉન્સ્ટેન્ટિનોપલ, વેનિસ, પોર્ચુગલ, હોલેન્ડ અને ઇંગ્લેન્ડ એ દેશો પણ ક્રમાનુક્રમે હિન્દની પેદાશ યુરોપમાં ખેંચી ગયા છે.

૧૧. અઢારમા સૈકામાં જ્યારે ઇંગ્લેન્ડ હિન્દુસ્તાનમાંનાં સંસ્થાનો ઉપરની સત્તા સમ્પાદન કરી ત્યારે જે ધોરણે ઇંગ્લેન્ડની વ્યાપારી યુક્તિ. આયર્લેન્ડ અને અમેરિકાના સંસ્થાનો સાથે ઇંગ્લેન્ડ વ્યાપાર ચલાવતું હતું તે જ ધોરણે તે હિન્દ સાથે વ્યાપાર ચલાવતું. પોતાના તાબાના મુલકોમાંથી કાચો માલ મેળવી લેવો અને ઇંગ્લેન્ડમાંના હુન્નર-ઉદ્યોગને ખુબ ખીલવવો એ મોટે જ ઇંગ્લેન્ડનો પ્રયત્ન અને મતલબ હતાં. પોતાના હુન્નર-ઉદ્યોગની ખીલવણી થાય એટલા મોટે ઇંગ્લેન્ડે અનહદ જકાત મૂકીને બીજા દેશોની કારીગરી દબાવી દીધી. અમેરિકાનાં સંસ્થાનોએ જે વખતે પોતાની સ્વતન્ત્રતા જાહેર કરી તે જ વખતે તેઓ હુન્નર-ઉદ્યોગની ગુલામગિરીમાંથી છૂટકારો પામ્યાં; પણ આયર્લેન્ડ અને

હિન્દુસ્તાન એ બન્ને દેશોને આ સહન કરતા રહેવાનું જ થયું. આ-
ગણીશમી સદીના આરંભકાળમાં આ બન્ને દેશના ઉદ્યોગો પૂરેપૂરી
પડતી દશામાં આવી ગયા. ઈંગ્લેન્ડમાં હુન્નર-ઉદ્યોગની ખીલવણી થઇ
અને ત્યાં કારખાનાંના થોડેથોડ વધી ગયા, અને વરાળથી કારખાનાં
ચલાવવાની શોધથી ઈંગ્લેન્ડનો ઔદ્યોગિક વિજય પૂર્ણત્વ પામ્યો.

૧૨. તે પછી ઈંગ્લેન્ડે ધીમે ધીમે ચોખ્ખી અને પ્રામાણિક વ્યાપાર-
રીનીતિનો સ્વીકાર કર્યો, અને અનહદ જગત
અબાધિત વ્યાપાર લેવાનો ' નૅવિગેશન ઍક્ટ ' રદ કર્યો, અને
વાદી(Free-trader) હમણાં અબાધિત વ્યાપારવાદી દેશોમાં દુનિયા
ઈંગ્લેન્ડ. સમક્ષ ઈંગ્લેન્ડ પ્રમુખપદે ઊભું રહેલું નજરે
પડે છે. સદ્ગૃહસ્થો, હવે હું હિન્દુસ્તાનના
હાલના જમાનાના ઔદ્યોગિક ઇતિહાસ સમીપ આવી પહોંચ્યો છું.

અર્વાચીન સ્થિતિ.

૧૩. આપણા યુગનો વિજય જગતનાં નિર્ણાયક યુદ્ધોમાં વરાળ અને
વીજળીનો વિજય સદૈવ-સ્મરણીય રહેશે. ઉદાહરણ
સંઘા-યંત્રોનો તર્રીફ, વરાળથી ચાલતા સંઘાએને લીધે હાથની
વિજય એજ આ શાળો ઉપર કામ કરનારાએ તદ્દન પાછળ પડી
પણા યુગનો વિ- ગયા છે, અને હિન્દુસ્તાનમાં સુતરાઉ કાપડ
જય છે. વણનારા લોકની સંખ્યા માત્ર ગયા એક દશ-
કામાંજ સંકડે ૨૩ ટકા જેટલી ઘટી ગઈ છે.

૩ સ્વચ્છ કરવાના અને દાખવાના કામમાં પણ સુધરેલા સંઘાએનો
ઉપયોગ એટલો તો વધી ગયો છે કે એ કામ હાથથી કરનારા

મજૂરોની સંખ્યા સંકે ૧૮ જેટલી ઘટી ગઈ છે. છતાં આ વણાટનો ધંધો જળતાવી આપે છે કે, હુનરની આ સુધરેલી નવી પદ્ધતિઓનો યુક્તિપૂર્વક સ્વીકાર કરવાથી આપણા હિન્દી ઉદ્યોગ યુરોપની ખનાવટ સામે કેવી હરિકાઈ કરી શકે છે. મુમ્બાઈની મીલોમાં દર રોજ ૧,૭૦,૦૦૦ મજૂરોને કામ મળે છે, અને તે ઉપરાંત જીનિંગના કામમાં રોજ ૩૦,૦૦૦ મજૂરોનો નિર્વાહ થાય છે. આશરે ચાળીશકે વરસ ઉપર આખા હિંદુસ્તાન દેશમાં માત્ર ૧૩ જ મિલો હતી. ૧૮૭૬ માં ૪૭ થઈ, ૧૮૮૬ માં ૯૫ થઈ, ૧૮૯૫ માં ૧૫૫ થઈ, અને ૧૯૦૪ માં ૨૦૩ થઈ; અને આજે એથી પણ વધારે સંખ્યામાં છે. ચાળીશકે વરસ ઉપર આપણા દેશમાં વરાળથી ચાલતી શાળોની સંખ્યા ૪૦૦૦ થી પણ ઓછી હતી, તે સંખ્યા ૧૯૦૫ માં ૪૭૦૦૦ થી પણ વધી છે. ચાળીશ વરસ ઉપર સુતર કાંતવાના સંચા (Spindles) ની સંખ્યા ૩૦૦૦૦ થી ઓછી હતી, અને ૧૯૦૪ માં એ સંખ્યા ૫૦૦૦૦૦ થી પણ વધી છે. લેંકશાયરના ધમધાકાર ઉદ્યોગ સાથે સરખાવી જોતાં આ આંકડા નજીવા સરખા જણાશે, પરંતુ એ ઉપરથી એટલું તો સમજાય છે કે આપણે ધીમે ધીમે આગળ વધતા જઈએ છીએ, અને જો સ્વહિત પ્રત્યે અને કર્તવ્ય પ્રત્યે આપણે વફાદારી રાખીશું તો ભવિષ્યમાં આથી પણ વધારે આગળ વધવાની આશા રહે છે. આપણા દેશમાં સુતરની વાર્ષિક નિપજ સુમારે સાઠ કરોડ પાઉન્ડ વજનની છે; અને એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે, એમાંથી સંકેડે ત્રીસ ટકા જેટલું વણાટકામ હાથની શાળોથી કામ કરનારો વર્ગ કરે છે.

૧૪. સદૃશસ્થો, આપણા દેશમાં કૃષિનો અને મિલોના તથા હાથથી વણવાની શાળોનો ઉદ્યોગ એ જ મોટામાં મોટા ઉદ્યોગો છે.

મિલોના અને તેમાં મિલોના અને હાથની શાળોના ઉદ્યોગમાં
હાથની શાળોના આ પ્રમાણે ધીમે ધીમે વધારે થતો જોઈ,
ઉદ્યોગ એ આપ- કાંઈ સ્વદેશાભિમાની હિન્દી પુરુષને અભિમાન
શા દેશનો સાથી થાય તો તે યોગ્ય અભિમાન છે. ધણું ખરું
મુખ્ય ઉદ્યોગ છે. ચાલુ “સ્વદેશી” હિલચાલને પરિણામે અ-

મદાવાદમાં તથા મુમ્બાઈમાં નવી મિલો ની-
કળી છે. વડોદરા જેવા ગરીબ સ્ટેટમાં પણ ઉદ્યોગની જગૃતિ
જણાય છે. લોકોને પ્રત્યક્ષ પદાર્થપાઠ આપવા સાર તથા ખાનગી મંડ-
ળીઓને મિલો કહાડવામાં ઉત્તેજન આપવાના હેતુથી વડોદરાના રાજ્ય
તરફથી એક રૂની મિલ લગભગ વીસ વરસ કરતાં વધારે મુદત સુધી
ચલાવવામાં આવેલી. એ હેતુ હમણાં સફળ થયો છે, અને વડોદરા-
સ્ટેટ મિલ એક ખાનગી મંડળીએ અમારી પાસેથી ખરીદ કરી લીધી
છે, અને તે ઉત્તમ રીતે ચાલે છે. બીજું એક મિલ તૈયાર થઈ ગઈ
છે અને તે ચાલુ થવાની તૈયારીમાં છે; અને ત્રીજું એક મિલ બાંધ-
વાનું કામ ચાલે છે. આ સિવાય જીનિંગનાં અને વરાળનો ઉપયોગ કર-
નારાં બીજાં કારખાનાંની સંખ્યા આખા વડોદરા રાજ્યમાં કેટલાએ
ગણી વધી ગઈ છે; અને કેટલાંક શહેરોમાં હાથથી કામ કરવાની શા-
ળોની સંખ્યા બમણી થઈ છે. હિન્દુસ્તાનમાં વપરાતા જડા સુતરાઉ
કાપડની બાબતમાં, પરદેશની મિલોમાંથી આવતા માલને લીધે સ્થાનિક
માલ પાછળ પડી જાય છે. મલમલ અને એવું બીજું બીજું કાપડ
સ્થાનિક કરતાં પરદેશી બનાવટનું વધારે સસ્તું પડે છે; તેમ જ રંગ
બગેરે ચિત્રવિચિત્રપણાને લીધે વધારે મોહક થઈ પડે છે. પૂર્વના દેશોની
હાથથી વણવાની શાળો જે એક કાળે બીજામાં બીજા વાણા તાણાના
વણાટ માટે અતિશય પ્રખ્યાત હતી તે આજે હિસાબમાં પણ ગણાતી

નથી. છોટ વગેરે જે માલ ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ અને જર્મનીથી આવે છે તે માત્ર હિન્દુસ્તાનના જ ઉપયોગ માટે નહીં પણ હિન્દની સરહદ બહાર ઇરાન અને અફઘાનીસ્તાનમાં પણ એનો ઉપાડ થાય છે.

૧૫. આ પ્રમાણે આપણા દેશના વણાટના ઉદ્યોગ માટે જેમ આપણને આનન્દ માનવાનું કારણ છે, તેમ જ વણાટનો ઉદ્યોગ. તે માટે સતત શ્રમ અને ઉત્સાહ પૂર્વક પ્રયત્ન કરવાનાં પણ વિશેષ કારણો છે. હજુ તો આપણે વિજયના ઉબરમાં જ ઊભેલા છીએ. આપણા દેશની સુતરાઉ કાપડ કહાડનારી મિલોએ ગયા વર્ષમાં ફક્ત ૬૦ કરોડ યાર્ડથી પણ ઓછું કાપડ કહાડેલું, અને તે ઉપરાન્ત ૨૦૦ કરોડ યાર્ડ કાપડ પરદેશોથી આયાત થયેલું. આ પ્રમાણે આ ઉદ્યોગમાં અપરિમિત વિસ્તાર કરવાનો અવકાશ છે. આપણે અહિંથી ૨૧ કરોડ અને ૩૦ લાખની કિંમતનું ૩ નિકાસ કરવામાં આવ્યું, અને આ કાચા માલના બદલામાં અહિં ૩૯ કરોડની કિંમતનો પરદેશી બનાવટનો પાકો માલ આપણે આયાત કરવો પડ્યો. આ પ્રમાણે જેતાં આપણા દેશમાં આપણે દેશને જેટલું સુતરાઉ કાપડ એકન્દર જોઈએ છીએ તેનો એક ચતુર્થાંશ ભાગ આપણા દેશમાં આપણે તૈયાર કરી શકીએ છીએ. માટે જ્યાં સુધી આપણા દેશને જોઈતું તમામ કાપડ આપણે પોતે જ આપણા દેશમાં તૈયાર કરી શકીએ નહીં ત્યાં સુધી આપણે સ્વસ્થતાથી બેસી રહેવું જોઈએ નહીં.

૧૬. સદ્ગૃહસ્થો, હિન્દુસ્તાનના સુતરાઉ કાપડના ઉદ્યોગ સંબંધી મેં જે વિવેચન કર્યું છે તે બીજા દેટલાક ઉચુટ અને ઊંચોગો કે જેમાં વરાળના ઉપયોગની જરૂર છે તેનો ઉદ્યોગ. તેને પણ દેટલેક અંશે લાગુ પડે છે. જ્યુટ

(Jute) ના ઉદ્યોગ માટે બંગાળા પ્રાન્ત પ્રસિદ્ધ છે, અને મને લાગે છે કે દર વર્ષે એ ઉદ્યોગ ત્યાં વધતો જાય છે. ૧૮૯૫ માં ત્યાં જ્યુટની મિલોની સંખ્યા ૨૮ ની હતી તે ૧૯૦૪ માં ૩૮ સુધી વધી છે. ઉત્તર હિન્દમાં અને પંજાબમાં મળીને ઊનની ઘણું કરીને છ મિલો ચાલે છે, અને એમાં ૧૮૯૫ માં ૨૨૧ લાખ પાઉન્ડ વજનનો માલ નીકળેલો તે વર્ષાને ૧૯૦૪ માં ૩૨૧ લાખ પાઉન્ડ થયેલો. મને સંપૂર્ણ આશા છે કે રતરાઉ કાપડના ધંધામાં યશસ્વી થયેલા આપણા સ્વદેશી બન્ધુએ પોતાનું ઉદ્યોગ-ક્ષેત્ર વિશેષ વિસ્તૃત કરશે અને જ્યુટ તથા ઊનના ઉદ્યોગો પણ ખીલવશે.

૧૭. રેશમનો ઉદ્યોગ એ હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન ઉદ્યોગોમાંનો એક ઉદ્યોગ છે; પણ અદારમી સદીની અને આગણી.

રેશમનો ઉદ્યોગ. રમી સદીના આરંભકાળની ઉદ્યોગો ડબાવનારી વ્યાપારીનીતિને લીધે એ ઉદ્યોગ ખીજા ઉદ્યોગો-

ની પેઠે પડી ભાગ્યો છે. તે છતાં હાલમાં એ ઉદ્યોગના સુધારાનાં અ.છાં ત્રિહનોની કાંઈકે જાંખી થાય છે. હિન્દના ઘણા ભાગમાં તાસર (Tassar) જાતનું રેશમ થાય છે, અને તેનો ઘણો જથ્થો યુરોપ તરફ નિકાસ કરવામાં આવે છે. આસામ પ્રાન્તની સ્ત્રીઓ રાષ્ટ્રીય પોશાક તરીકે રેશમી વસ્ત્રો જ વાપરે છે, અને દરેક કુટુંબમાં જેટલી રેશમી સાડીઓની જરૂર હોય તેટલી સાડીઓ તે કુટુંબ જ વણીને તૈયાર કરી લે છે. ખીની પરીક્ષા કરવાની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરીને હમણાં બંગાળામાં કેટલાક સુધારા કરવામાં આવ્યા છે. રેશમના કીડા ઉત્પન્ન કરવાનો પંજાબમાં ફરીથી પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો, પણ તેમાં યશપ્રાપ્તિ થઈ નથી. કાશ્મીરમાં આ ઉદ્યોગ ચાલતો છે, અને કાશ્મીરની સરકાર તેને

ખીલવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સુધારામાં આગળ વધેલા જ્ઞાનવિભૂષિત મહિ-
સૂરના રાજ્યમાં આ ઉદ્યોગ તરફ બહુ જ ધ્યાન આપવામાં આવે છે;
અને વરોદરા રાજ્યમાં પણ આ ઉદ્યોગના પ્રસાર અને અભિવૃદ્ધિ માટે
હું પ્રયત્ન કરું છું. ૧૯૦૪ માં આ ઉદ્યોગનાં કારખાનાંની સંખ્યા હિ-
ન્દુસ્તાનમાં ૭૫ હતી, અને રેશમની મિલોની સંખ્યા માત્ર ૧૧ ની
હતી; પણ તે સિવાય ઘણું રેશમ ધરણતુ રીતે તૈયાર થાય છે.

૧૮. સદગૃહસ્થો, હજી સુધી મેં જે કંઈ કહ્યું છે તે માત્ર વણાટના
બીજા ઉદ્યોગો. ઉદ્યોગ સંબંધીજ કહ્યું છે, અને હિન્દુસ્તાનમાં-
ના બીજા ઉદ્યોગો માટે લંબાણથી વિવેચન ક-
રવાનો મને વખત નથી. ત્રાંબા પિત્તળનાં વાસ-
ણા વાપરવાનો વહિવટ હિન્દુસ્તાનમાં ઘણા જૂના કાળથી ચાલ્યો આવે
છે, પણ હમણાં યુરોપથી આવતાં અને મલની ધાતુનાં લોખંડી વાસણો-
ને લઈ ત્રાંબા પિત્તળનાં વાસણો લયમાં પડ્યાં છે. એલ્યુમિનિયમનો
ઉદ્યોગ નવો છે; અને આપણા દેશમાં તે ખીલવવા માટે મદ્રાસના મિ.
ચેટર્ડનના આપણે આભારી છીએ.

૧૯. હાલની ભૂસ્તરવિદ્યાની તપાસ તથા શોધને પરિણામે મેંય હિ-
ન્દમાં અગ્નિપથો પુષ્કળ લોખંડ દટાઈ રહેલું
ભૂસ્તરવિદ્યાને આ- હવું તે વાત ઉપર પ્રકાશ પડ્યો છે; અને તેથી
ધારે થયેલી તપા- લોઢાનો ઉદ્યોગ ખીલવવા માટે પુષ્કળ અવકાશ
સ-તેનું પરિણામ. છે. આજ સુધીમાં શોધી કહાડવામાં આવ્યું છે
તે ઉપરાન્ત બીજું વધારે લોહું પણ આપણા
દેશમાં કેટલેક સ્થળોએ દટાઈ રહેલું હશે એમ ખાતરી થાય છે, અને
જે, મારા મિત્ર મિ. તાતાની મંડળીની પેટ, બીજી થોડી સાહસિક

મંડળીઓ જાલી થાય અને તે લોઢાની ખાણો સમ્પન્ધી તપાસ અને અડસટ્ટો કહાડે તો, તેમને જરૂર યશ મળે એવી આશા છે. બે આપણા દેશના કાયલાની જાતને સુધારવામાં આવે, અને લાવવા લઈ જવાનું ખર્ચ હાલના કરતાં ઓછું પડે, એમ બધાં સાધનો સસ્તાં અને સરળ કરવામાં આવે તો પરદેશથી પુષ્કળ માલ આયાત કરવા કરતાં આપણા દેશની ભટ્ટીઓમાંજ લોઢું ગાળવાનું વધારે લાભકારક થાય એમ લાગે છે. મિ. તાતાની યોજના માટે જેમણે લોખંડની ખાણો શોધી કહાડી તે સમર્થ ભૂતરશાસ્ત્રી મિ. પી. એન. બોસને આપે આ પરિપક્વની સ્વાગત— સલાના અપ્યક્ષ નીમ્યા છે એ જાણીને મને આનન્દ થાય છે. મિ. તાતાના પુત્રની સાથે મને હમણાં જ વિલાયતમાં મુલાકાત થઈ હતી, અને તેઓ મિ. તાતાની યોજના અમલમાં મુકવાનો વિચાર ચલાવે છે. ૧૯૦૪માં લોઢાનાં કારખાનાંની સંખ્યા હિન્દમાં ૮૯ ની હતી; અને આશા રહે છે કે એ સંખ્યામાં બહુજ દૂકા સમયમાં ઘણો વધારો થશે.

૨૦. બંગાળમાં ખનિજ કાયલાની ખાણો પુષ્કળ છે. આખા હિન્દમાં ૧૯૦૪ ની સાલમાં એકંદરે બે કરોડ રૂપિયાની બંગાળાની કાય- કિમ્મતના એંશી લાખ ટન કાયલા નીકળ્યા, લાની ખાણો. તેમાં શતિરે લાખ ટનથી પણ વધારે કાયલા એકલા બંગાળામાંથી જ નીકળેલા હતા. આ આંકડા આપને બારે જણાશે પણ ઈંગ્લેન્ડમાં દર સાલ વીસ કરોડ ટન જેટલા કાયલા નીકળે છે ત્યાં આપણા આઠ લાખ ટનનો શો કિસાબ ? આપણા લોઢા આ ઉદ્યોગમાં બેડાય છે ખરા, પરંતુ બડોળ અને ઔદ્યોગિક જ્ઞાન એ બે બાબતોની ખામીને લીધે તેમને બહુ જ

હરકત પડે છે. મને જણાવવાને આનંદ થાય છે કે, ઇંગ્લેન્ડ જઈને કાયલાની ખાણોના ઉદ્યોગનું આનુભવિક જ્ઞાન સંપાદન કરનારા કેટલાક તરણુ દિન્દીઓને વડી સરકારે કેટલીક સ્ટોલરશીપો આપી છે. કાયલાના ઉદ્યોગ એટલો મહત્વનો છે કે તેનો ઉપયોગ મોટા પ્રમાણમાં ખીજા ઉદ્યોગોમાં પણ થાય છે. ઇંગ્લેન્ડ દેશ હાલની સ્થિતિએ પહોંચ્યો છે તેનાં ખીજાં બધાં કારણોમાં ખનિજ કાયલા અને લોખંડના ઉદ્યોગો એ મુખ્ય કારણ છે.

૨૧. મુખ્યત્વે કરીને વરાળની મદદથી ચાલતા મુખ્ય ઉદ્યોગો અને તેને લગતા આંકડા આપ વધારે સરળતા-
બહુ' ખડ' વરાળની મદદથી જોઈ શકા એટલા માટે હું કોષ્ટકના
દથી ચાલતા ઉદ્યોગો. આકારમાં જણાવું છું. તે નીચે પ્રમાણે છે:—

	૧૮૯૫	૧૯૦૪
સુતરાઉ કાપડની મિલો	૧૪૮	૨૦૩
જ્યુટ (Jute) ની મિલો...	૨૮	૩૮
ગિનના કાપડની મિલો...	૫	૬
૩ (Ginning) સાફ કરવાની અને દાખવાની મિલો. ૬૧૦		૯૫૧
આટાની મિલો....	૭૨	૪૨
ચોખાની મિલો...	૮૭	૧૨૭
ખાંડની મિલો...	૨૪	૨૮
રેશમ કાંતવાનાં કારખાનાં...	૮૬	૭૫
રેશમની મિલો...	૨૮	૧૧

આમડાં કેળવવાનાં કારખાનાં	૬૦	૩૫
તેલની મિલો	૧૬૩	૧૧૨
લાખનાં કારખાનાં	૧૩૮	૧૨૮
લોઢાનાં ને પિત્તળનાં કારખાનાં... ..	૬૪	૮૯
ગળીનાં કારખાનાં	૨૨૫	૪૨૨

૨૨. ઉપરના આંકડા ઉપરથી હિન્દમાં વસાળાની મદદથી ચાલતા મુખ્ય મુખ્ય ઉદ્યોગોના સંબંધમાં આપણી હાલની સ્થિતિનું દિગ્દર્શન થઈ શકે છે. સુતરાઉ કાપડ જેવા કેટલાક ઉદ્યોગો આપણી હાલની ગતિ બાબતમાં હજી આપણે વિજયના ઉત્ખર સ્થિતિનું દિગ્દર્શન. માંજ અટકેલા ઊભા છીએ; કેમકે આપણને એકંદર જેટલા માલની જરૂર છે તેના ચોથા જ ભાગ આપણા દેશમાં તૈયાર થઈ શકે છે. ઊંચા કાપડના અને જ્યુટ (Jute) ના ઉદ્યોગોમાં તો હજી લગભગ સર્વ આધાર આપણે યુરોપના ભડોળ અને સાહસ ઉપર રાખવો પડે છે. આપણે પોતે તો એ દિશામાં કરો આરંભ જ કર્યો જણાતો નથી. ખાંડના અને આમડાં કેળવવા જેવા ત્રીજા વર્ગના ઉદ્યોગોની બાબતમાં છેલ્લાં દશ વર્ષમાં આપણે તદ્દન પાછળ પડી ગયા છીએ. લોખંડ જેવા ચોથા વર્ગના ઉદ્યોગોમાં આપણા દેશનાં કારખાનાંથી આપણી જરૂરીઆત પૂરી પડતી નહોવાથી આપણે હજી પણ યુરોપ ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. અને એટલા માટે હું એક વાર આગળ કહી ગયો છું તે જ શબ્દો ફરીથી કહું છું કે, “આપણે આશા રાખવાનાં કારણો છે, પણ હર્ષથી કુલાઈ જવાને બીલકુલ નહીં; ભવિષ્યમાં વિજય મેળવવા માટે આપણે ઉત્સાહ પૂર્વક સતત પરિશ્રમ કરવાની ખાત્ર જરૂર છે, અને જો આપણે આપણા

પોતા પ્રત્યે વફાદાર રહીશું' તો જરૂર સફલતા મેળવી શકીશું." "

૨૩. આપણી હાલની સ્થિતિનું આ સંક્ષિપ્ત નિરીક્ષણ પૂરું કરતાં મારે

આપને એક હકાકત નિવેદન કરવી જોઈએ. જે-
 ઘેર કામ કરનારા- માં યુરોપીઅન ભંડોળો રોકાય છે એવા આપ-
 કારીગરોને મદદ- લ્યા દેશની મીલોના, રહાના, ગળીના, કાફીના
 કરવાની પહેલી- અને બીજા ઉદ્યોગો તરફ આપણું સ્વાભાવિક
 જરૂર. રીતે જ લક્ષ જાય છે. પરંતુ આપણે જાણીએ

છીએ કે હિન્દના એકન્દર કામ કરનારા લોકની
 સંખ્યા આગળ ઉપરનાં કારખાનાંઓમાં કામ કરનારા મજૂરોની સંખ્યા
 નજીવીજ છે. આપણા દેશમાં કારીગરો અને કસબી લોકોની મોટી
 સંખ્યા તો ઘર આગળ અને બજારમાં કામ કરે છે. હિન્દુસ્તાનના
 લોકો પોતાના ઘર આગળ જ હુન્નર-કસબ કરનારા છે, અને એ
 આલ દેશમાં રહેશે જ. આપણા દેશમાં સેંકડો અને હજારો લોકો
 મિલોમાં અને કારખાનાંઓમાં કામે જાય છે. પણ લાખો અને
 અને કરોડો લોકો તો પોતાના હુન્નર-કસબ ઘેર ખેડાં જ કરે છે.
 અને હિન્દુસ્તાનમાં મિલો અને કારખાનાંની સંખ્યા વધારી દઈને જેઓ
 હિન્દના લોકની સ્થિતિ સુધારી દેવાનું ધારે છે, તે તો જેઓ છ હજાર
 માઈલ દૂર બેઠે બેઠે વિચારો ધડનારાઓ છે તેમને માટે સમ્ભવિત છે ?
 નહીં સદ્ગૃહસ્થો, એ શક્ય નથી. આપણા દેશના ઉદ્યોગી વર્ગની સ્થિતિ
 સુધારવા માટે પહેલાં રૂપડાંમાં રહેનારા લોકોને મદદ કરવાની કોઈ વ્યાપક
 યોજના ધડવી જોઈએ. જે લોકો પોતાના ગરીબ ઘરમાં રહીને આપઘાતનો
 ધંધો ચલાવ્યાં જાય છે તેવા શાળવીઓ, ગામડાના અને શહેરના વણ-
 કરો, કંસારા, સુતાર, હુવાર, કુંભાર, કલાધંધા, વગેરેના તરફ આપણે

લાગણી રાખીને તેમને મદદ કરવી જોઈએ. અને (ખેડુતો કે કારખા-
નાના મજૂરો કરતાં) આ લોકો વધારે કંગાળ સ્થિતિમાં છે, અને દુકા-
ળના પ્રથમ ભોગ થઈ પડે એવી સ્થિતિમાં છે. જે આપની “ સ્વદેશી ”
હિલચાલથી આ અપ્રસિદ્ધ અને દુઃખિયારા લાગ્યો લોકોને કાંઈ આશ્વા-
સન મળ્યું હોય, (મને લાગે છે કે કાંઈક મળ્યું છે), એમના માલનો
વધારે ઉપાડ થવા લાગ્યો હોય, અને એમનાં શોકાતુર અને તિમિરમય
ઝૂંપડાંમાં કાંઈક આનન્દ અને પ્રકાશ દાખલ થયાં હોય, તો સદ્ગૃહસ્થો,
એ હિલચાલ તરફ ભારી અન્તઃકરણ પૂર્વક સહાનુભૂતિ છે. મોટા
ઉદ્યોગોને મદદ કરો અને ઉત્તેજન આપો; પણ જેવાં ગામડાંના કરોડો
લોકો કામે લાગેલા છે તેવા નાના ઉદ્યોગોને પણ મદદ કરો અને ખી-
લવો. એમ કરશો તો હિન્દુસ્તાનના લોકો અને હિન્દના કારભારમાં
જોડાએલા હિસ્તવીઓ બન્ને તમારા કાર્યની પ્રશંસા કરશે, અને તમારું
કામ આશીર્વાદ રૂપ ગણાશે.

આપણી મુશ્કેલીઓ અને તે દૂર કરવાના ઉપાય.

૨૪. સદ્ગૃહસ્થો, આ બધું જણાવ્યાથી, આપણા માર્ગમાં જે
જે અડચણો છે તેમનાથી હું અજાત છું, કે
જે મુશ્કેલીઓ હું આછી ગણું છું, એમ નથી.
છેલાં જે સૈકાઓમાં આપણે જેટલા નીચે પડી
ગયા છીએ, તેટલું જ આપણે ઊંચે ચઢવાનું
છે. આપણે—અજ્ઞાન અને ગરીબાઈમાં આવી
ગયેલી પ્રજાને—દુનિયાની સાથી ધનવાન, સુશિ-
ક્ષિત અને કળાકૌશલ્યવાળી પ્રજાઓ સાથે

પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રો
સાથે આપણે તે-
મનાં જ હુથિયારો
કામેલગાડીને આ-
થ લીડવી જોઈએ.

સ્પર્ધામાં ઉતરવાનું છે. આપણી પ્રાચીન પદ્ધતિઓ સાથે આપણે હાલની પદ્ધતિઓ અને અર્વાચીન શોધોની ટેવ પાડવી જોઈએ, અને પછી એ અર્વાચીન શોધો કરનારાઓ ઉપર આપણે વિજય મેળવવો જોઈએ. આપણે પશ્ચિમની પ્રજાઓ સાથે તેમણે જે પસન્દ કરેલાં હથિયારો વાપરીને દંદ યુદ્ધ કરવાનું છે; અને એમનાં એ હથિયારો જે જેમનાથી આપણે હજી સુધી અપરિચિત છાએ, તે જે હથિયારો વડે આપણે એ હથિયારોના માલિક સામે સમરક્ષેત્રમાં ઊભા રહેવાનું છે અને તેમના ઉપર વિજય મેળવવાનો છે. આપણા હિન્દુસ્તાનમાં ઇંગ્લેન્ડ, અમેરિકા, અને જર્મની પોતાનો સંખ્યાબંધ પાકો માલ મોકલ્યાં કરે છે, તો આપણે આપણી ઉછરતી મિલો અને શસ્ત્રાતનાં લોખંડનાં કારખાનાં-માં થતા માલવડે તેની સામે ટક્કર લેવી જ જોઈએ.

૨૫. આથી, આપણા ઉદ્યોગ ધંધાઓ નાશ પામવાની બીક આપણી સમક્ષ થાય છે. તમે તમારી જૂની પદ્ધ-

ઉદ્યોગ ધંધાઓ નાશ પામવાની બીક. તિઓ અને કામ કરવાની જૂની રીત-રસમોને વળગી રહો તો તમારા હૃત્તર ઉદ્યોગોનો નાશ થાય જ. જે પ્રબળ હોય તેનો વિજય થાય એવો ચોક્કસ નિયમ છે, અને ખરેખરી સ્વદેશી

હિલચાલ ઉપરથી પણ તમને એવો જ ઈશારો સૂચવાયલો હોવો જોઈએ. વરાળનાં એન્જિનો, વીજળીનો ધમધમાટ, અને માલ લઈજવા લાવવાનાં સરળ અને સુલભ સાધનો-એ સૌ વડે પરદેશોનાં બજારોમાં તૈયાર થયેલો સસ્તો અને દેખાવડો માલ આપણા દેશનાં બજારોમાં પુષ્કળ ઠલવાય છે, તે પ્રસંગ ધ્યાનમાં લઈને પરદેશી માલની ભરતી સામે અક્કલહુશિયારીથી તથા કળાકૌશલ્યથી શી રીતે કમ્મર બાંધવી,

તે તમે શીખો. કુદરતની સાથે લગી જઈને કુદરતનાં ધૂપાં રહસ્યો શોધી કહાડો અને બહાર લાવો, એની શક્તિઓ ઉપર વિજય મેળવો, અને તેનો સ્વેચ્છાનુસાર ઉપયોગ કરતાં શીખો, અને કુદરતને મનુષ્યની દાસી બનાવો. મનુષ્યની રિચ્છિતિ સુધારવામાં કુદરતનો ઉપયોગ કરો. એક બાજુએ, કળા-કુશળતા, લઠોળ અને સુવ્યવસ્થિત સાહસ અને બીજી બાજુએ અજ્ઞાન, આળસ, અને દારિદ્ર્ય, એ બેની સરસાસરસીનું પરિણામ એક જ આવવું અશક્ય છે. સમ્પત્તિને એકમતે કામ કરતાં શીખો, એટલે આ યુદ્ધમાં વિજય પામવાના યોગ તમને મળશે અને તમારા સઘળા પ્રયત્નો સાર્થક થશે.

૨૬. ઉપર જણાવ્યું તેમ થયેથી, બરાબર સમજાય તો, સ્વદેશી

હિલચાલ એક બહુ જ ઉપયોગી, કરકસરવાળું

સ્વદેશી હિલચાલ એ આપણી ઉપયોગિતાનું બહુ જોરાવર હુથિયાર છે.

અને પ્રબળ સાધન થઈ શકે એમ છે. જેમ બને તેમ કમી ખર્ચમાં જેટલો બની શકે તેટલો વધારે માલ તૈયાર થઈ શકે તે જ ખરેખરી

સ્વદેશી હિલચાલ છે. સ્વદેશી ઉદ્યોગ-હુનરની અભિવૃદ્ધિ કરવાનો જે સ્વદેશી હિલચાલનો ઉદ્દેશ

છે, એમાં અર્થશાસ્ત્ર વિષયક કોઈ પ્રકારની ખામી

હોઈ શકે જ નહિ. સ્વદેશી માલ વાપરવામાં જરા વધારે ખર્ચ પડે છે,

અને થોડી અગવડ પણ ભોગવવી પડે છે. પરંતુ સ્વદેશાભિમાનની ખાતર

એ બધું ખુશીથી વેડી લેવું જોઈએ. પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે, દેશી

માલની જાતમાં સુધારો અને કિંમતમાં પરદેશી માલની સાથે સરખામણીમાં ચઢે એવો ઘટાડો થયા વિના, કોઈ પણ સ્વદેશી હિલચાલ બાધુકની ફત્તેહ મેળવી શકે નહિ. આટલું જો થાય તો પછી, કોઈ

નિપુણમાં નિપુણ અર્થશાસ્ત્રી પણ તમારા “ સ્વદેશી ” હિલચાલના સ-
રક્ષક હથિયાર ઉપર કટાક્ષ કે વ્યંગ કરી શકશે નહિ.

૨૭. ઉપર જણાવેલી હરકતોને લીધે, આપણા હુન્નર ઉદ્યોગો શી
રીતે પડતી સ્થિતિમાં આવ્યા તેનું એક જ
હિન્દુસ્તાનનો ઉદાહરણ બસ થશે. હિન્દુસ્તાનમાંથી ખાંડની
ખાંડનો ઉદ્યોગ. નિઃસ, એ તો જાણે એક ભૂતકાળના ઇતિહાસની
જ વાત હોય, એવું થઈ ગયું છે. જર્મની
અને ઓસ્ટ્રિયા-હંગ્રીની ‘બીટ’ની ખાંડના હુમલાએ હિન્દી ખાંડને
પોતાના દિશ્વામાંથી હાંકી કહાડી છે. પરદેશી ખાંડ ઉપર વધારે જકાત
મૂકવામાં આવે તે છતાં વધારે ઉદાર હક ભોગવતી આ ખાંડ હિન્દુ-
સ્તાનમાં આવીને હિન્દુસ્તાનની ખાંડ ઉપર વિજય મેળવે છે. આ
ગરબડને લીધે હિન્દી ખાંડને ડેટલું નુકસાન ખમવું પડ્યું છે, એ હ-
કીકત બહુ વિચારવા જેવી છે. એવું કારણ શોધવા બહુ દૂર જવું
પડે એમ નથી. કાયદાની સત્તાવડે ફક્ત કૃત્રિમ પ્રતિબંધોનું નિવારણ
થઈ શકે છે; વધારે કર મૂકવાથી એના ભોગવટાના ઉદાર હક કે એવી
એને મળતી બીજી મદદમાં થોરોક ઘટારો થઈ શકે; પરંતુ હિન્દુસ્તા-
નમાં ખાંડ તૈયાર કરનારાઓની સ્થિતિ તદ્દન પડતી દશામાં જ આવી
ગઈ છે, અને એમને જે ખરાબ સંજોગોમાં એમનું કામ કરવાનું છે.
એ અનિષ્ટ અને હાનીકર્તા હકીકતનાં કારણોનો શો ઉપાય થઈ શકે
એમ છે ? હિન્દી ખાંડની માગણી એટલી બધી છે કે સ્વદેશી ખાંડ
બનાવનારાઓ તે માગણીને પહોંચી વળે એમ છે જ નહિ. એમ છતાં
એ ખાંડ બનાવવામાં એટલું બધું ખર્ચ પડે છે કે, યુરોપિયન સર-
કારની મદદ (Bounty) વડે પુષ્ટ થયેલી ‘બીટ’ (Beet-root

Sugar) ની ખાંડ લાવીને વેચવાનું, હિન્દી ખાંડ હિન્દનાં બજારોમાં વેચવા કરતાં, ધણું જ ફાયદા ભરેલું પડે છે. આપણા દેશમાં શેરડી કરનારાઓ અને ખાંડ બનાવનારાઓની પદ્ધતિ એવી છે કે, તેઓ ધણું ફાયા માલનો નિર્ણયક ઉપયોગ કરી દે છે. તેઓ કળાકૌશલ્યના વિજ્ઞાનની છેલ્લી શોધોથી તદ્દન અજાણ્યા હોવાથી બાપદાદાની જૂના વિચારની અસલી પદ્ધતિઓને વળગી રહે છે.

૨૮. તેવીજ રીતે પૂર્ણિવ પામેલા યાંત્રિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને સુધરેલી પદ્ધતિઓમાં અજાણપણું હોવાથી મદ્રાસ-

મદ્રાસમાંનો ચા- માંનો ચામડાં પકવવાનો ધંધો નાશ પામ્યો છે.
મડાં કેળવવાનો હિન્દુસ્તાનમાં કેળવેલાં ચામડાં વેચાતાં લેવા કરતાં
ધંધો. અમેરિકામાં નવી સુધરેલી પદ્ધતિએ સ્વચ્છ ક-

રવામાં આવેલાં ચામડાં વધારે ફાયદા ભરેલાં

અને સગવડવાળાં પડે છે. તેજ પ્રમાણે રાસાયનિક ક્રિયાવડે તૈયાર થતી ગળીની બનાવટ અને કોલ-ટાર (Coal-tar) માંથી બનતા બીજા પદાર્થોને લીધે કૃષિના રસાયનશાસ્ત્રમાં પણ એક જાતની ક્રાંતિ થઈ છે.

કૃત્રિમ ગળી બનાવનારાં જર્મની દેશનાં કારખાનાંમાંથી કૃત્રિમ ગળી આખી દુનિયાનાં બજારોમાં સરતે લાવે જથાબન્ધ જતી હોવાથી બંગાળના ગળીના વ્યાપાર ઉપર બહુ જ માડી અસર થવા પામી છે.

આપણા દેશમાંથી બહાર દેશાવર ખાતે ઇ. સ. ૧૮૯૫ માં શુભારે ખાંચ કરોડ ત્રીશ લાખ રૂપિયાની ગળી મોકલાયેલી. આ પ્રમાણે કમી થતાં થતાં બીજા દેશકામાં માત્ર સાઠ લાખ ઉપર આવ્યું. આટલો જલદી આવો મોટો ઘટાડો થયેલો જોઈને મિકોબર સરખા આશાવાદી મનુષ્યોને પણ ગલરામણ થયેલી. જર્મની, એલિજયમ અને

હોલન્ડમાંથી ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં જૂદી જૂદી જાતનો રંગ પણ શુભારે ૭૫ લાખ રૂપિયાનો આવેલો, અને “એનિલાઈન” તથા “એલિઝુરાઈન” ના રંગોએ હિન્દી રંગરેન્જને તેમના પોતાના દેશના બજારમાંથી હાંકી કહડાયા છે.

૨૯. આપણી આ લાચારી ઓછી કરવાની અને આપણા દેશની ઔદ્યોગિક સાધનસમ્પત્તિઓ વધારવાની ફરજ આપણી લાચારી આપણા સર્વને માથે એક સરખી છે. હિન્દી કમી કરવાના અ- વ્યાપાર સમ્બન્ધી આંકડાઓ બરાબર મનનપૂર્વક ને આપણા દેશ- અભ્યાસ કરવા જેવા છે. એ આંકડાઓ આ- ની સાધનસમ્પ- પણને જણાવે છે કે, ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં હિ- તિ વધારવાના ન્દુસ્તાનમાંથી બહાર દેશાવર ખાતે નિકાસ થયેલા ઉપાયો. માલ પૈકી સેંકડે ૬૯ ટકા જેટલો માલ ચોખ્ખો

ખેતીની પેદાશનો હતો, એટલે આ નિકાસ થ- વાથી સ્થાનિક કારીગર વર્ગને કે બડોળવાળાને કશોયે રોજગાર મળેલો નહિ; માત્ર જમીન ખેડવામાં જે કાંઈ માણસોને રોજગાર મળ્યો હોય કે થાપણ રોકાયેલી હોય તેટલું જ. તે જ વરસમાં પરદેશથી આપણા દેશમાં આયાત થયેલા માલ પૈકી સેંકડે ૫૯ ટકા જેટલો માલ કાર- ખાનામાં તૈયાર થયેલો પાકો માલ હતો. એ માલના સમ્બન્ધમાં આ- પણી જરૂરીઆતો આપણે પોતે શી રીતે પૂરી પાડી શકીએ તે વિષે આપણે તદ્દન અજાણ્યા હોવાથી આપણે વિદેશીય કૌશલ્ય, વિદેશીય બડોળ, અને વિદેશીય સાહસ ઉપર આધાર રાખી રહેવું પડેલું. કાંઈ પણ દેશની ઔદ્યોગિક અભિવૃદ્ધિના સમ્બન્ધમાં અટકળ કરવી હોય તો તે દેશમાંથી બહાર દેશાવર ખાતે નિકાસ થતા માલ પૈકી કારખાનામાં

તૈયાર થયેલા અને કાચા માલના પ્રમાણ ઉપરથી તેનો અડસટ્ટો થઈ શકે છે. તે જ પ્રમાણે દેશાવર ખાતે નિકાસ થતા માલ પૈકી કેટલો માલ તૈયાર થયેલો પાકો છે, અને કેટલો કાચો છે તેના આંકડા ઉપરથી એની ઔદ્યોગિક અભિવૃદ્ધિનું અનુમાન થઈ શકે છે. દેશાવર ખાતે નિકાસ થતા તૈયાર કરેલા પાકા માલના અને પરદેશથી આયાત થતા કાચા માલના સમ પ્રમાણ ઉપરથી, અને પરદેશમાં નિકાસ થતા કાચા માલના તથા પરદેશથી આયાત થતા પાકા માલના વ્યસ્ત પ્રમાણ ઉપરથી કાંઈ પણ દેશની ઔદ્યોગિક અભિવૃદ્ધિનું અનુમાન થઈ શકે છે. આ એક ઔદ્યોગિક અર્થશાસ્ત્રનો સુરક્ષિત અને વિશ્વાસપાત્ર નિયમ છે.

પરદેશો સાથે હિન્દુસ્તાનના વ્યાપાર સંબંધી ખીજ એક દિલ્લીગીરી ભરેલી હકીકત એ છે કે, 'હિન્દુસ્તાનમાંથી બહાર દેશાવર ખાતે નિકાસ થતા માલના પ્રમાણ કરતાં પરદેશથી હિન્દમાં આયાત થતા માલનું પ્રમાણ હંમેશાં વધારે હોય છે, અને એ હકીકત લોકની આબાદીને ખીલદુલ મદદ કરનારી નથી, પણ દેશની નિર્ધનતા વધારનારી છે.

૩૦. પરદેશીઓના ભડોળ અને પરદેશીઓના સાહસની ગુલામગિરી કરવામાં આપણે કશુંયે અધુરું રાખ્યું નથી. આપણા દેશની રેલવે યૂરોપમાંની થાપણો ઉપર ચાલે છે; આપણા પરદેશી ભડોળ દેશની દણી ખાણોનો સંધળો નફો અમેરિકન અને પરદેશી લોકોને મળે છે. એટલું જ નહિ પણ આકના સાહસની પણાં ઘરમાં વપરાતી રોજની ચીજો માટે આપણે પરદેશી લોકોના વ્યાપાર રોજગાર ઉપર ગિરી કરીએ છીએ. દિવસે દિવસે વધારે આધાર રાખવાનું થતું જાય છે. આપણને ઝાત્ર, વસ્ત્ર, મોજમઝાનાં અને

શ્રેષ્ઠઆરામનાં સાધનો, તથા દિવાળતીનાં, તેમજ ન્હાવા ધોવાનાં અને મુસાફરી કરવાનાં, રહેવાનાં વગેરે સાધનો પરદેશી કારીગરો જ પૂરાં પાડે છે. આપણા હુન્નર અને ઉદ્યોગો પડતીના તોફાની કિનારા ઉપર છે, અને ત્યાંથી નીચે વિનાશમાં પડશે એવો ભય હમ્મેશ રહ્યાં કરે છે. આપણા દેશની આ ભયભરેલી સ્થિતિમાંથી, તથા એને પશ્ચિમની પ્ર-જાઓની ગુલામગિરી કરવી પડે છે તેમાંથી, આપણા દેશને છોડાવવા તરફ આપણા લોકોનું જખરું ધ્યાન ખેંચાયું છે, અને આપણા દેશને લાગેલા આ રોગના નિવારક ઉપાયો શોધવામાં દરેક સ્વદેશાભિમાની અને દરેક બાહોશ પુરુષ, સઘળાઓ પૂરેપૂરા વિચારમાં રોકાયેલા છે. સદ્ગૃહસ્થો, આપ સઘળાઓએ આ સમ્બન્ધી ધ્યાનપૂર્વક વિચાર કરેલો છે, અને તેથી જ ઉદ્યોગોમાં ઘણા થોડા કાળમાં ઝડપથી વધારે સુધારો વધારો થઈ શકે એમ છે, તેવા ઉદ્યોગોનાં હું માત્ર નામ જ જણાવું છું. એવા ઉદ્યોગોની યાદી આ પ્રમાણે છે:—

૧. કાપડ વણવાનો ધંધો.
૨. રુતારતું અને ખીણું લકડકામ.
૩. લોખંડનું અને ત્રાંબા પિત્ત-ળનું કામ.
૪. સોના રૂપાનું અને ઝવેરાતનું કામ.
૫. કડીઆ કામ અને પથરનું કામ.
૬. કુંભારતું અને છંટા નળિયાનું કામ.
૭. કાપડ રંગવાનું કામ.
૮. ચામડાં કેળવવાનું તથા ખીણું ચામડાનું કામ.
૯. દોરડાં વણવાનું કામ.
૧૦. રેતરતું તથા વાંસનું કામ.
૧૧. કાચનું કામ.
૧૨. શેત્રંજી અને ટોપલી કરવાનું, ચરખાનું તથા લોખંડ કામ.

૧૩. શિંગડાં અને હાથીદાંતનું ન- ૧૪. ભસ્તકામ. (Embroidery).
 કસી કોતરકામ. ૧૬. તમાકુ કેળવવાનું કામ.
 ૧૫. ખાંડ રવચ્છ કરવાનું કામ. ૧૭. તેલ અને આટાની મિલોનો ઉદ્યોગ.

૩૧. આ ઉદ્યોગોમાંથી આપણે એવા ઉદ્યોગો પસંદ કરીને પ-
 હેલાં હાથ ઉપર લેવા જોઈએ કે જે માલના

તૈયાર થયેલા આપણા દેશમાં ભારે ઉપાડ થાય છે, અને તે
 પાકા માલ માટે તૈયાર પાકા થવા માટે આપણે જેનો કાચો
 અહીંથી બહાર માલ વહાણનાં વહાણો ભરીને પરદેશ મોકલવો
 દેશાવર ખાતે નિ- પડે છે, તેવા માલના ઉદ્યોગોની શરૂઆત આ-
 કાસ થતો કાચો પણે પહેલી કરવી જોઈએ. આપણે પુષ્કળ કાચો
 માલ. ઉદ્ભવે માત્ર દેશાવર ખાતે નિકાસ કરીએ
 છીએ તેને બદલે આપણા દેશમાંથી પુષ્કળ

પાકા અને તૈયાર થયેલા માલની પરદેશ ખાતે નિકાસ કરવી જોઈએ.
 ૧૯૦૫ માં આપણા દેશમાંથી દશ કરોડ અને સાઠ લાખ રૂપિયાની
 કિંમતની દિવેલીની નિકાસ થયેલી અને દેશાવર ખાતેથી આપણા દે-
 શમાં બે કરોડ ને વીશ લાખ રૂપિયાનું દિવેલ આયાત થયેલું. છેલ્લું
 વસ્તીપત્રક થયું ત્યારે મુખ્યાર્થ ઈલાકામાં ફક્ત ૭૬ મજૂરોને તેલની
 મિલોનો આશ્રય મળતો એમ જણાયેલું છે ! આપણા દેશમાં આ ઉ-
 દ્યોગની અભિવૃદ્ધિ થાય એવો પુષ્કળ અવકાશ છે. છેલ્લા એક દશકા
 જેટલી મુદતમાં તેલ કહાડનારા સંઘાઓની સંખ્યામાં સંકેદે ૪૭ ટકા
 જેટલો ઘટાડો થઈ ગયો છે એનું કારણ એ છે કે, જૂની અને ખી-
 લકુલ સુધારા વગરની પદ્ધતિએ આપણા દેશમાં તેલ કહાડવા કરતાં
 પરદેશ કાચો માલ મોકલીને ત્યાંથી આયાત થતું તેલ આપણને વધારે

રે કાયદા ભરેલું પડે છે. આ ઉપરાન્ત ડૉક્ટર બહોળાએ આપણને બતાવ્યું છે તેમ, દેશમાંથી સઘળી દિવેલી પરદેશ ખાતે નિકાસ કરવી, એ દેશની ફલદ્રુપતા પરદેશ ખાતે નિકાસ કરવા જેવું છે.

૩૨. આ ઉપરાન્ત, આપણે ઘઉં, વગેરે ખીજાં અનાજ પુષ્કળ જથ્થામાં પરદેશ ખાતે મોકલીએ છીએ, અને તે

આપણા ઉદ્યોગના અટાપના રૂપમાં પાછાં આપણે અહીં ગોળી અધમ દશા. આયાત થાય છે. છેલ્લા વસ્તીપત્રકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે મુમ્બાઈ ઈલાકાની આટાની મિલોએ તે વખતે ફક્ત ૭૮ કામ કરનારાં માણસોને આશ્રય આપેલો ! આ દાખલાઓ આપણા ઉદ્યોગ ધંધાની અધમ દશાના તથા તેમાં વેઠવી પડતી મુશ્કેલીઓના છે. આ મુશ્કેલીઓની રહામે થઈને તેમના ઉપર વિજય મેળવવાનો આપનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ, અને તમારા એવા પ્રયત્નમાં હજારો ભરેલા કાયદાની મદદ મળતાં, તમને વિજય-પ્રાપ્તિ થવી જ જોઈએ.

૩૩. આજથી ચાર વરસ પહેલાં અમદાવાદમાં મેં જે થોડું વિવેચન કર્યું હતું તેનું આજે પુનરાવર્તન કરવાની હું આપની રજા લઉં છું:—

“ દુકાળ, વધતી જતી દરિદ્રતા અને રોગનો અતિશય વિસ્તાર, એ સઘળા ઉપરથી આપણે એક ખરેખરી વાત જાણવા પામીએ છીએ તે એ કે, આપણી પદ્ધતિમાં જ કાંઈ ઊંડી નબળાઈ છે અને તે દૂર કરવા સગળન્ધી આપણે કાંઈક કરવું જોઈએ. પણ આ બાબતનું સ્વરૂપ બીજું અને એથી વધારે મ્હોટું છે:—અને તે એ છે કે આ અર્થશાસ્ત્રનો સવાલ એક પ્રજા તરિકે આપણું હેવટનું દેવી પરિણામ

છે. 'એ આપણી છેલ્લામાં છેલ્લી તક છે.' એ છેલ્લી તકમાં આપણે નિષ્ફળ જઈએ તો આપણું ભાવિ પરિણામ શું આવે? આપણે વધારે દારિદ્ર્યવાન, વધારે નિર્બળ અને પરદેશી મદદ ઉપર વધારે પરાધીન થઈ જઈએ. આપણે આપણી ઔદ્યોગિક સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે સાવધ રહેવું જોઈએ, નહિ તો એનું પરિણામ એવું આવશે કે આપણા ઉદ્યોગ હુન્નરો હુન્મેશને માટે નષ્ટ થઈ જશે, અને જે પરદેશી સત્તા આપણી માલિક થશે તેના આપણે લાકડાં ચીરનારા અને પાણી ભરનારા મળુરો જેવા થઈ જઈશું, અને દુઃખી સ્થિતિ ભોગવીશું.

“ તમે આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરો એટલે તમારું સારું ભવિષ્ય તમારી સમક્ષ જ ખડું છે, અને તે એ કે તમારા પૂર્વજોની પેઠે તમે પણ સઘળી પ્રજાઓમાં તમારી પ્રાચીન મહત્તા મેળવી શકશો. ”

૩૪. આ જ શબ્દો મેં અમદાવાદમાં કહ્યા હતા; અને આજે હું એનું પુનરાવર્તન કરું છું; કારણ કે ચાર વરસ પહેલાં એ શબ્દો જેટલી અગત્યના હતા, તેના કરતાં આજે તે વધુ અગત્યના છે. આપણા પ્રજાકીય ઇતિહાસમાં આપણે ખડું જ બારિક સંજોગો વચ્ચે છીએ. આપણું ઔદ્યોગિક સ્વતંત્ર્ય મેળવવા માટે ઐક્ય અને ઉત્સાહ પૂર્વક પ્રયત્ન કરવાનો ખરો સમય આવી પહોંચ્યો છે; નહીં તો પછી આપણે ઘણાં સૈકાંનાં સૈકાં સુધી પાછા ડૂબી જઈશું. આપણે જખરો પ્રયત્ન કરીને પૃથ્વી ઉપરની સઘળી ઔદ્યોગિક પ્રજાઓમાં આપણી પ્રાચીન મહત્તા સાચવી રાખવી જોઈએ, નહિ તો, આપણે આપણી પવિત્ર ફરજ તરફ વિશ્વાસઘાત અને ભવિષ્યની પ્રજા પ્રત્યે કર્તવ્યભંગ કરેલાં ગણાશે.

૩૫. આપણી અર્વાચીન કાળની ગંભીર સ્થિતિ સમ્મન્ધી હું

અતિશયોક્તિ કરું છું, એવો આરોપ આપ મહારા ઉપર મૂકશો નહિ, એમ મારી પૂરેપૂરી પ્રતીતિ છે. આપણે જે ઔદ્યોગિક શુભામગિરીની દશામાં પડેલા છીએ તેમાંથી હાલને બારિક સમયે જે આપણે સ્વતંત્ર થઈ શકીએ નહિ તો ભવિષ્યકાળમાં આપણે માટે કરી પણ આશા છે જ નહિ, એમ મને લાગે છે; અને મારી ખાત્રી છે કે મારી માફક આપ પણ એ જ વિચાર ધરાવો છો. મેં પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે, 'આ આપણી છેલ્લામાં છેલ્લી તક છે,' એમ જ જાણુએ.

પ્રદર્શનો અને પરિષદો.

૩૬. સદ્ગ્રહસ્થા, હવે, આપે ઉપાડી લીધેલું કાર્ય અને

તે કઈ પદ્ધતિઓવડે ઉત્તમ રીતે પાર પડી શકે

પ્રદર્શનો અને પ- તે વિષે આપને થોડા શબ્દો કહેવાની હું રજા

રિષદોની શિક્ષણ લઉં છું. આપણા દેશના ઔદ્યોગિક-ઇતિહાસમાં

ઉપર અસર. હાલનો સમય બહુ બારિક છે અને તેવા સંજ્ઞે-

ગોમાં આપણી ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસે પો-

તાની પ્રત્યેક વાર્ષિક બેઠક સાથે ઔદ્યોગિક પ્રદર્શનો ભરવાનો લાભપ્રદ

વિચાર કર્યો. આ ઔદ્યોગિક પ્રદર્શનો ક્તેહમન્દ નીવડે તે માટે આ-

રમ્ભથી જ હિન્દુસ્તાનની સરકારે અને ઇલાકદાર સરકારે દરેક પ્ર-

કારની મદદ કરેલી; તે ઉપરાંત હિન્દુસ્તાનમાં વસતા તમામ વર્ગના લોકો

—હિન્દુ, મુસલમાન, ઇંગ્લેજ, પારસી, વ્યાપારી અને મિલોવાળા, ગ્રે-

ન્યુએટો, ધનવાન જાગીરદારો, અને ગરીબ, શહેરીઓ એ તમામ લો-

કોએ આ સર્વ-સાધારણ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે એકદલીથી સાથે

સ્થિતિ કામ કર્યું છે. આ વાર્ષિક પ્રદર્શનોથી જે પ્રકારનાં કામ થઈ

શકે છે. એક તો એ કે, આથી વ્યાપારીઓમાં સ્પર્ધા થવાથી તેમને ઉત્તમન મળે છે, અને જૂદા જૂદા પ્રાન્તોમાં થતી જૂદી જૂદી વસ્તુઓના પરસ્પર પરિચય થાય છે, અને એવા પરિચયથી આખો દેશ તમામ વસ્તુઓથી જાણીતો થાય છે; અને ખીજું એ કે, દરરોજ ઉપયોગમાં આવતી વસ્તુઓના સમ્બન્ધમાં પૂરતી માહિતી મળવાથી વ્યાપારી અને ગ્રાહક બંનેને હિન્દના સઘળા ભાગોમાંથી માલ મેળવવાનું સુલભ થાય છે. આ પ્રદર્શનો ફતેહમંદ નિવડ્યાં છે; પણ આપણે આપણા પોતાનાથી જ ડગાવું ભેદાયે નહિ. મેં પરદેશોમાં જતે ભેદુ છે તેમ, પશ્ચિમના માલની કિંમત, જૂદી જૂદી જતો અને તેની વ્યાપકતા, એ સઘળાં સાથે આની તુલના કરતાં આપણા કામનું પરિણામ, ખરેખર શુદ્ધ છે. આવાં પ્રદર્શનો એક કામ કરે છે તે એ કે, આપણી પાસે જે જે સાધનો છે તેમનો ઉપયોગ કરવામાં આપણે ક્યાં ક્યાં પછાત છીએ તેનું આપણને દર્શન કરાવે છે. જ્યાં સુધી પશ્ચિમની પ્રજાઓ સાથે હરિદ્રાઈ કરવા જેટલું પૂર્ણત્વ આપણામાં આવે નહિ, ત્યાં સુધી કદીએ સન્તોષ પામીશું નહિ. સરકારની સહાનુભૂતિવાળી મદદ અને આપણા લોકનું તીવ્ર બુદ્ધિ-કૌશલ્ય, એ બંનેનો યોગ થતાં એક કે બહુ તો એ પેઠી જેટલા વખત દરમ્યાન આપણે એવું પરિણામ નહિ લાવી શકીએ એવું કશું કારણ છે જ નહિ.

૩૭. સદ્ગૃહસ્થો, ગયે વરસે આપે એક નવો માર્ગ પકડે છે. વાર્ષિક

પ્રદર્શનો ભરવાથી સન્તોષ ન પાગતાં આપે એક

ઔદ્યોગિક પરિષદનું ગયા વરસનું કામ.

ઔદ્યોગિક પરિષદ મેળવી, અને પહેલી ઔદ્યોગિક પરિષદ મારા રેવન્યુ મિનિસ્ટર (અમારો) મિ. રમેશચન્દ્ર દત્તાના નિયંત્રણ અને પ્રમુખપણા નીચે ભરવામાં આવી હતી. એ પ-

રિપટે એવી ગોઠવણ કરી કે, પરિષદનું કામ માત્ર વરસમાં એકજ વખત ન ચાલતાં, તે આખા વરસમાં એક સરખી રીતે ચાલતું રહેવું જોઈએ. આ પરિષદે કલકત્તા, મુમ્બાઈ, મદ્રાસ, અમદાવાદ, લાહોર, અને નાગપૂર એ શહેરોમાં પ્રાન્તિક ઔદ્યોગિક કમિટિઓ સ્થાપી; તે ઉપરાન્ત, ખખરો મેળવવાના, પત્રવ્યવહાર ચલાવવાના, અને પ્રાન્તિક કમિટિને મદદ કરવાના આખા વરસ દરમ્યાન ચાલુ રાખવાના કામકાજ માટે નાગપૂર મુખ્ય સ્થળ (Head quarter) ઠરાવીને ત્યાં એક કાયમના સેક્રેટરી અને એક અન્ડર-સેક્રેટરીની નિમણૂંક કરી. આ મુખ્ય સ્થળની સંસ્થા એક વખત કામ કરીને ઊઘી ગઈ નથી, એ જોઈને મને આનન્દ થાય છે. આ પૂરા થતા વરસ દરમ્યાન સેક્રેટરી અને અન્ડર સેક્રેટરીએ લવાજમનાં નાણાંની એટલી રકમ એકઠી કરી છે કે, આખા વરસનું ખર્ચ બાદ કરતાં પણ કાંઈક વધે એમ છે; તેમજ પુસ્તકના રૂપમાં કોન્ફરન્સનો એક સરસ રીપોર્ટ બહાર પાડ્યો છે અને તેમાં પરિષદમાં વંચાયલા મહત્વના નિબંધોનો તથા થયેલાં બોધપ્રદ ભાષણોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. તે સિવાય હિન્દુસ્તાનના જૂદા જૂદા ઉદ્યોગ હુન્નરોની એક 'ડિરેક્ટરી' તેમણે તૈયાર કરી છે. જો કે આ ડિરેક્ટરી સઘળી વાતે સમ્પૂર્ણ નથી, પણ એક પ્રારંભિક તરિક્કે સારી છે. આખા વરસમાં હિન્દના જૂદા જૂદા ભાગમાં કેટલું ઔદ્યોગિક કાર્ય થયું, તેનો પણ ધ્યાન આપના જોગ એક રીપોર્ટ એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

૩૮. સદ્ગૃહસ્થો, પહેલા વરસમાં થયેલું આટલું કામ ધણું છે,

પણ એથી તમારે સન્તોષ પામવાનો નથી. હવે પરિષદના બંધારણનાં વરસોમાં તમારા કામમાં ધણા સુચારુ રણમાં ખામીઓ. વધારાની આશા રાખવામાં આવે છે. કોન્ફ-

રત્નના બંધારણમાં મને એક મુખ્ય ખામી એ જણાય છે કે, તેની મધ્ય સ્થળની ઑફિસ પ્રાન્તિક કમિટીઓના પૂરતા પરિવ્યયમાં આવી શકતી નથી, અને કમિટીઓને તેમના પ્રાન્તના હુન્નર-ઉદ્યોગો ખિલવવાના કામમાં પૂરતી મદદગાર થઈ શકતી નથી. પ્રાન્તિક કમિટીઓ ઉપરાન્ત, તમારે જિલ્લાવાર મંડળીઓ (District Associations) સ્થાપવી જોઈએ, એટલુંજ નહિ, પણ દરેક મોટા ગામમાં, (Towns) કસબાઓમાં આવી કૉન્ફરન્સને મદદ કરનારી મંડળીઓ સ્થાપવી જોઈએ. હિન્દુસ્તાન એ એક બહુ વિશાળ દેશ છે, અને નાગપુરથી ખીજા કોઈ પ્રાન્તમાં જવાને એક દિવસ અને એક રાત્રિ કરતાં પણ વધારે વખત લાગે છે, તેથી નાગપુરની ઑફિસ ખીજા બહારના પ્રાન્તોને મદદ કરે તેની સાથે તે પ્રાન્તો પોતે પોતાની મેળે જ કામ કરી શકે એવું થવું જોઈએ. આ પ્રમાણે એકતાના બંધારણથી આપણા સર્વમાન્ય કર્તવ્યમાં પરસ્પર સાહાય થવાથી ઔદ્યોગિક પરિપક્વ ઉત્પત્તિના માર્ગમાં વરસો વરસ ઝપાટાબંધ આગળ વધતી જશે, એવી મને આશા છે. હિન્દુસ્તાનના દરેક પ્રાન્તમાં જે ધરધંધાના ઉદ્યોગો ચાલે છે તેમને ઉત્તેજન આપવા માટે એક મુખ્ય બંધારણની જરૂર છે, અને આ ઔદ્યોગિક પરિપક્વતા તથા તેની મધ્ય સ્થળની ઑફિસની, તેમજ પ્રાન્તિક કમિટીઓની સ્થાપના બરાબર યોગ્ય સમયે જ થઈ છે.

સામાન્ય શિક્ષણ.

૩૯. સદ્ગૃહસ્થો, હવે મારા પોતાના જ્ઞાન અને અનુભવ ઉપરથી મને યોગ્ય જણાતી થોડી વ્યાવહારિક સૂચનાઓ હું આપની સમક્ષ મૂકું છું.

હુન્નર-ઉદ્યોગોની
અભિવૃદ્ધિ કરવા-
નાં અગત્યનાં
સાધનો.

આપણા હુન્નર-ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન મળે એટલા
માટે સૌથી વધારે અગત્યની અને પહેલી વાત એ
છે કે, સામાન્ય પ્રજામાં-લોકસમૂહમાં-કેળવ-
ણીનો પુષ્કળ ફેલાવો કરવો. દેશની કેળવણીની
પદ્ધતિમાં મોટા અને વ્યાપક ફેરફારો કરવા
જોઈએ; અને મારો પોતાનો અભિપ્રાય એવો

છે કે, જ્યાં સુધી ગામેગામ નિશાળો ઉઘાડવામાં આવશે નહિ, અને
ઘેરેઘેર-ઠોઠ લોકના ઉગ્ગર સુધી કેળવણી જ્યાં સુધી લઇ જવામાં
આવશે નહિ, એટલે કે, જ્યાં સુધી-આખા દેશમાં પ્રાથમિક કેળવણી
મફત અને ફરજિયાત કરવામાં આવશે નહિ, ત્યાં સુધી આપણા
દેશની ઔદ્યોગિક ઉન્નતિના સવાલનો આપણે હેવટનો ફડચો લાવી
શકીશું નહિ. પ્રાથમિક કેળવણી તદ્દન મફત કરવાનો હિન્દુસ્તાનની સર-
કાર હાલ વિચાર ચલાવે છે, એ હકીકત જાણીને મને બહુ જ આ-
નન્દ થયો છે.

૪૦. કેળવણી ફરજિયાત અને મફત કરવાની અજમાયેશ આપણા
દેશમાં તો તદ્દન અવનવી જ છે; પણ એવી
મફત અને ફરજિ નવીનતાને લીધે આપણે કર્તવ્યવિમુખ ના થવું
યાત કેળવણી. જોઈએ. પશ્ચિમની કેટલીક સોશિયલિસ્ટ સમા-
જોએ વિદ્યાર્થીઓને નહાવાનું, ખાવા પીવાનું,
કપડાં લત્તાનું અને બિછાનાં સિવાયનું બીજું તમામ જોઈતું હોય તે
મફત પૂરું પાડવાની જોડવણ કરી છે; પરંતુ તેમની માફક તમામ
મફત પૂરું પાડવાની જોડવણ માટે હું તમને આ પ્રસંગે લલામણ
કરી શકતો નથી; તોપણ આખા વડોદરા સ્ટેટમાં ફરજિયાત કેળવણી

દાખલ કરવાની મેં શરૂઆત કરી દીધી છે, અને મને આશા છે કે, મારી પ્રબળ એથી લાભ થશે. વડોદરા રાજ્યના એક ભાગમાં ફરજિયાત ફળવણીનું ધારણ કેટલાંક વર્ષોથી અમલમાં આવેલું જ હતું અને તેનું પરિણામ સંતોષકારક છે. એ ફતેહમંદ પરિણામને લીધે જ મારા આખા રાજ્યમાં પ્રાથમિક ફળવણી તદ્દન મફત અને ફરજિયાત કરવાનું મેં ઠરાવ્યું છે.

હુનર ઉદ્યોગની ફળવણી.

૪૧. આપણા હાલના સંજોગોમાં હુનર ઉદ્યોગની ફળવણીની પણ એથી લગભરે એટલી અગત્ય નથી. મારે કબૂલ હુનર ઉદ્યોગની કરવું જોઈએ કે, કોઈ પણ પ્રજા (Nations) ફળવણીની જરૂર ની ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ કરવા માટે હુનર-ઉદ્યોગની ફળવણીની કેટલી બધી વધારે જરૂર છે, એ વાત મને મારા યુરોપ અને અમેરિકાના હેઠ્ઠા પ્રવાસથી જ સમજાઈ છે. અતિશયોક્તિ કર્યા વિના હું કહું છું કે, પશ્ચિમના દેશોમાંની ચાલુ જમાનાની પ્રજામાં હુનર-ઉદ્યોગની ફળવણીએ બહુ મોટી ઉચ્ચલ-પાથલ કરી દીધી છે. પશ્ચિમના દેશોમાં પ્રગટ લશ્કરો અને નૌકા-સૈન્યોમાં હુનર ઉદ્યોગની જરૂરીયાત સમજાવવા ઉપર જેટલું લક્ષ્ય અપાય છે તેટલું બીજા કશામાં અપાતું નથી, અને અવી તાલીમ મળવાથી જ, પાશ્ચાત્ય લોકો જ્યારે બીજા કોઈ દેશ ઉપર પોતાની ઔદ્યોગિક શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરવાની હોય ત્યારે બહુ ઝતુનમાં આવી જઈને યુદ્ધ કરી, પોતાનું વર્ચસ્વ કાયમ કરે છે.

૪૨. યૂરોપખંડની સઘળી પ્રજાઓમાં ઔદ્યોગિક સાહસની બાબતમાં જર્મની સૌથી આગળ પડતું છે. એ દેશમાં ઔદ્યોગિક સાહસમાં આગળ પડતી પ્રજાઓ છે, પણ તે સૌમાં બર્લિનમાંની 'કિંગ્સ ટેકનિકલ હાઈસ્કૂલ' બહુ જ પ્રખ્યાત છે. એ સ્કૂલમાં પ્રોફેસરોની મોટી સંખ્યા ૧૫૦૦ કરતાં પણ વધારે વિદ્યાર્થીઓને શિખવવાનું કામ કરે છે; અને રંગવાનું, રંગ બનાવવાનું, સુતરાઉ અને રેશમી વસ્ત્રો ઉપર રંગબેરંગી છાપો મારવાનું અને ચામડાં કેળવવાનું, તથા એવું રાસાયણિક પ્રયોગોનું કામ એ સ્કૂલમાં એવું સરસ શિખવાય છે કે, આખા યૂરોપખંડમાં બીજા કોઈ પણ દેશમાં એટલા મોટા પ્રમાણમાં કાર્ય કરતી એથી ચઢીઆતી સંસ્થા છે જ નહિ.

૪૩. ફ્રાન્સમાં પણ પોતાના દેશના હુન્નર-ઉદ્યોગો ખિલવવાની અને લાંબી બનાવટોનું પોષણ કરવાની સંખ્યા-ફ્રાન્સના હુન્નર-અન્ધ સંસ્થાઓ છે. *The Musee Des Arts et Metiers* નામની મોટી શિક્ષણ-સંસ્થા ફ્રાન્સના પાટનગર પારિસમાં છે. તેમાં જૂદાં જૂદાં યન્ત્રોનો અને યન્ત્રોના નમૂનાઓનો મોટો સંગ્રહ કરી રાખવામાં આવ્યો છે, અને હુન્નર ઉદ્યોગના શાસ્ત્રીય વિષયો (*Technological Subjects*) ઉપર જૂદા જૂદા વર્ગો ઉઘાડવામાં આવ્યા છે. માટીનાં વાસણો બનાવવાનાં કારખાનાંનો તથા કાપડ વણવાનાં અને છાપવાનાં કારખાનાંનો વહિવટ ફ્રેન્ચ સરકાર પોતે કરે છે, અને તે સિવાય વર્ષોવર્ષ અનેક પ્રદર્શનો ભવ્ય અને સુંદર પારિસ શહેરમાં ભરાય છે તે તો જૂદાં જ.

૪૪. ઑસ્ટ્રિયા દેશ પણ આ બાબતમાં પાછળ નથી; વિયેનામાં પણ ન્હાના પાયા ઉપર કેટલીએક સ્કૂલો છે

ઑસ્ટ્રિયાનીઅને અને તે દરેકમાં હુન્નર-ઉદ્યોગની જૂદી જૂદી શાખાઓ સમ્બન્ધી શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. વિયેનાની ટેકનિકલ સ્કૂલો. ઇટાલી દેશમાં ઔદ્યોગિક પાઠશાળાઓ છે; ને-પલ્સ શહેરમાં 'કેસેનોવા ઇન્સ્ટિટ્યુટ' નામની

સંસ્થા છે અને તેના જ ભેગી એક 'વિવિધ ઉદ્યોગ-શિક્ષણ-શાળા' (પૉલી-ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ) નો સમાવેશ કરવાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આ સંસ્થાઓમાં ઉત્તમ પ્રકારના કારિગરો છે અને એમાંના ઉમેદવારો ભવિષ્યમાં બહુ જ દીપી આવે એવા થશે; તેમ જ સહવાસ વગેરેને લીધે શિક્ષકોની નીતિ સમ્બન્ધી છાપ શિષ્યનારાઓ ઉપર બહુ સારી રીતે થવાનો સમ્ભવ છે. પૉલી-ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટની ગોઠવણ અમલમાં આવતાં, સઘળા હુન્નર-ઉદ્યોગમાં નિપુણ લોકો ત્યાં એકત્ર થશે અને પોતપોતાના ઉદ્યોગ-હુન્નરના સમ્બન્ધમાં ન્યૂનતાઓ અને અપૂર્ણતાઓ સમ્બન્ધી પરસ્પર વિચારનો વિનિમય કરશે.

૪૫. લંડન શહેરમાં ઘણી એવી સંસ્થાઓ અને પાઠશાળાઓ છે

કે, જ્યાં હુન્નરઉદ્યોગનું વ્યાવહારિક (પ્રત્યક્ષ) શિક્ષણ અપાય છે. એમાં The City and Guild's Technical College અને પ્રિન્સિપાલ લીથેબ્રીની દેખરેખ નીચે ચાલતી

The Country Council's School of Arts & Crafts વગેરે સંસ્થાઓ મુખ્ય છે.

૪૬. માન્ચેસ્ટર, બર્મિંગહામ અને લીડઝની નવી યુનિવર્સિટીઓ હુનર-ઉદ્યોગની કેળવણી તરફ ખાસ ધ્યાન ઇંગ્લેન્ડમાં નવી આપે છે, અને ઓક્સફર્ડ, કેમ્બ્રિજ, અને લં- યુનિવર્સિટીઓ. ડનની યુનિવર્સિટીઓ સાહિત્યનું ઉદાર શિક્ષણ આપ્યાં કરે છે. માન્ચેસ્ટરની 'યુનિવર્સિટી ટે- કનિકલ સ્કૂલ એ મહા કળા-કુશળ શહેરના સાહસની એક ખરેખરી યાદગિરી છે. એ સ્કૂલમાં યન્ત્રોનું, વીજળીનું, યુનિવર્સિટીનું, આ- રોગ્યતાનું, ઇન્જિનીઅરનું, ઔદ્યોગિક પદાર્થવિજ્ઞાનનું, ઔદ્યોગિક અને સામાન્ય રસાયણશાસ્ત્રનું, રંગ બનાવવાનું, રંગવાનું, છાપવાનું, કાપડ સજ્જાદાર કરવાનું, કાગળો બનાવવાનું, ધાતુઓનાં કામ કરવાનું, અને એવા બીજા ઘણા વિષયોનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. વડોદરાના ફેટલાએક વિદ્યાર્થીઓ આ સ્કૂલમાં દાખલ થાય છે; અને ત્યાં તેઓ "એસિડ" અને "આલ્કલિ" ની બનાવટનો, તથા આરોગ્યવિષયક શિલ્પવિજ્ઞાન (Sanitary Engineering)નો અભ્યાસ કરે છે.

૪૭. પરંતુ હમણાં મારી છેલ્લી મુસાફરી દરમ્યાન મેં જે જે દે- શોની મુલાકાત લીધી તે સર્વમાં અમેરિકા દે- શમાં જ ઔદ્યોગિક શિક્ષણની ઊંચામાં ઊંચી ખિલવણી થઈ છે એમ મને જણાયું છે. યુ- નાઇટેડ સ્ટેટ્સના દરેકે દરેક સંસ્થાનમાં હુનર- ઉદ્યોગની કેળવણી આપનારી એક સરકારી પા- ઠશાળા સ્થાપવામાં આવી છે, અને ત્યાં ઔદ્યો- ગિક શિક્ષણ 'તાદન મફત' અપાય છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની કોલેજોમાં ખીલકુલ શી લેવામાં આવતી નથી, એનું કારણ એ છે કે, ત્યાંના નાગરિકોને હુનર-

ઉદ્યોગની બરાબર ફળવણી મળે એ એક રાષ્ટ્રીય મહત્વની વાત ગણાય, એમ ત્યાં મનાય છે; અને તેથી આવી કૉલેજોને સરકાર તરફથી જાગીરની તેમ જ વાર્ષિક રકમો (Annual Grants) ની મદદ મળે છે તેથી એ ચાલે છે. દરેક સંસ્થાની કૉલેજમાં કૃષિશાસ્ત્રનું અને શિલ્પકળાનું તેમજ દૈનિકીય વિદ્યાર્થીઓને લશ્કરી બાબતોનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. ઉપરાન્ત બીજા વિષયોનું શિક્ષણ પણ કૉલેજોની આવક ઉપર નજર રાખીને અપાય છે.

૪૮. આ સરકારી કૉલેજો ઉપરાન્ત, યુનાઇટેડ સ્ટેટસમાં ખાનગી લોકો તરફથી ચાલતી બીજી ૪૩ ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓ છે. તેમાં સર્વ પ્રકારનું ઇન્જિનીયરિંગ તથા તેની શાખાઓનું, શિલ્પનું, વીજળીનું, યાન્ત્રિક, ચિત્રનું, કાતરણીનું તથા વણાટના ઉદ્યોગનું કામ શિખવાય છે. બોસ્ટનની મેટ્રી ઔદ્યોગિક પાઠશાળામાં ૨૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓ છે. ચિકાગોના “આર્મર-ઇન્સ્ટિટ્યુટ”માં ૨૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ છે, અને ન્યુયૉર્કના ‘પ્રેટ-ઇન્સ્ટિટ્યુટ’માં ૧૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓ છે. લોકોની ખાનગી મદદથી ચાલતી ઔદ્યોગિક પાઠશાળાઓમાં આ સંસ્થાઓ સુપ્રસિદ્ધ છે.

૪૯. હાર્વર્ડ, યેઇલ, અને કોલમ્બિયાની મેટ્રી યુનિવર્સિટીઓમાં બધી શાખાઓ સાથે પૂરેપૂરું ઇન્જિનીયરિંગનું શિક્ષણ અપાય છે, એ સમ્બન્ધી કાંઇ ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી; પરંતુ તમને વધારે આશ્ચર્ય ચકિત કરે એવી હકીકત તો એ છે કે, ત્યાં એકે એક હાઇસ્કૂલમાં કળાકૌશલ્યનું, સ-

તાર લુહારનું, અને હાથની કારીગરીનું તથા યન્ત્રોનું કામ શિખવવામાં આવે છે.

૫૦. હજી સુધી મેં જાપાન દેશની મુલાકાત લીધી નથી પણ એક પેઢી જેટલા સમયમાં જાપાને 'કેટલું' કયું છે જાપાનના ઉદ્યોગો- તેથી આપણે સઘળાએ જાણીતા છીએ. સનો વિજય. મર—ક્ષેત્રમાં મેળવેલા વિજયે જાપાનની આશ્ચર્યકારક ભૂમિને, પૃથ્વી ઉપરની સઘળી પ્રમુખ પ્રજાઓમાં આગળ લાવી મૂકી છે; પરંતુ, હુનર-ઉદ્યોગની કેળવણીની પૂરેપૂરી પદ્ધતિઓને લીધે જાપાને જે યશ-વિજય સંપાદન કર્યા છે, તેની આગળ નાનશાન અને મુકદ્દેનના વિજયોનું તેજ આંખું પડે છે.

હસ્ત-કૌશલ્યનું શિક્ષણ.

૫૧. આપને મારી બીજી સૂચના એવી છે કે, ઔદ્યોગિક શિક્ષણની શાળાઓ સ્થાપવા ઉપરાંત, સામાન્ય નિશા-જોમાં પણ હસ્ત-કૌશલ્યનું થોડું ધણું શિક્ષણ આપવામાં આવે એવી ગોઠવણ કરવાનો આપે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. નહાનપણથી આંખ અને હાથ કેળવાય એ વાત સૌને બહુ ઉપયોગની છે; પોતાના જીવનમાં હસ્ત-કૌશલ્યનો ઉદ્યોગ કરીને જેમને ઉદરનિર્વાહ કરવાનો નથી તેમને પણ આંખ અને હાથની કેળવણી બહુ જરૂરી છે.

ચિત્ર-વિદ્યા (Drawing and Modelling) ના શરૂઆતના પાઠો,

અને સુતાર તથા હુદાર-કામ ગમે તે પદવીના સઘળા વિદ્યાર્થીઓને પોતાના જીવનમાં ઉપયોગી થઈ પડશે. ડોક્ટરો અને માનસશાસ્ત્રીઓની સલાહ પણ એવી છે કે અભ્યાસક્રમમાં વિવિધતા દાખલ કરવાથી, મગજ તાજું થાય છે, એને મદદ મળે છે, અને અભ્યાસ કરતાં બાળકોમાં વિદ્યા અને કળા બંને શિખવાની વધારે લાયકાત આવે છે. વળી, સામાન્ય શિક્ષણ આપતી નિશાળોમાં હુન્નર-ઉદ્યોગની કેળવણી આપવાના વર્ગો ઉઘાડવાથી એક બીજું સરસ પરિણામ એ આવશે કે, આપણાં બાળકોને માત્ર એકદેશીય શિક્ષણ ન મળતાં, તેમને સંપૂર્ણ કેળવણી આપવાનું બની શકશે. ધનવાન વર્ગના લોકને ગરીબના ઉદ્યોગ ધંધાઓ સાથે વધારે પરિચયમાં લાવી શકાશે; નાનપણમાં પોતાના રાજ્યનો ઉપયોગ કરવાની શક્તિ ગરીબ ધંધાદાર લોક સંપાદન કરી શકશે; હિન્દના લોકને હાથની કારિગરીની મહત્તા વધારે લાગે છે; પણ આથી તો હાલ કરતાં પણ સઘળા લોકોને સઘળા ઉદ્યોગોનું મહત્વ વધારે સમજાશે; એટલુંજ નહિ, પણ બ્યારે સાધારણ નિશાળોમાં પણ ઔદ્યોગિક મૂળતત્વોનું શિક્ષણ આપણી પ્રબળને મળતું થશે, ત્યારે દેશના હુન્નર-ઉદ્યોગો ખિલવાનો આપ ઉત્સાહપૂર્વક જે પ્રયત્ન ચલાવો છો તેને પણ એથી ગોટી મદદ મળશે. આની સાથે એક વાત હૃદયમાં લક્ષમાં રાખવાની છે તે એ કે, સર્વ પ્રકારના શિક્ષણના આધારભૂત મુખ્ય શિક્ષણ, જે સામાન્ય અને ઉદાર કેળવણી, તેને બદલે આ હરત-કાશલ્યનું ખાસ શિક્ષણ આપવાનું નથી. હુન્નર-ઉદ્યોગની કેળવણી સામાન્ય કેળવણીના એક વધારો છે, સામાન્ય કેળવણીને બદલે આપવાનું શિક્ષણ નથી, અને તેથી જ એ શિક્ષણ માત્ર નામનું જ શિક્ષણ થઈ જવું ન જોઈએ.

પરદેશ જઈને લેવાની કેળવણી.

પર. સદગૃહસ્થો, હિન્દુસ્તાનમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ઔદ્યોગિક કેળવણી આપનારી નિશાળો (Technical

શુલાન માણ- શોલ્સ) સ્થાપવાની તથા સાધારણ નિશા-
સોને ઔદ્યોગિક લોમાં હસ્ત-કૌશલ્યનું શિક્ષણ અપાય એવી
કેળવણીનું સમ્પૂ- ગોઠવણ કરવાની ફટલી અગત્ય છે તે મં આપને
ર્ણ જ્ઞાન લેવા માટે સમજાવ્યું છે, તોપણ, ઔદ્યોગિક શિક્ષણ અને
યુરોપ, અમેરિકા, યાન્ત્રિક-વૈજ્ઞાનિક શોધોની બાબતમાં આપણે
અને જાપાનમાં મોકલવા જોઈયે. શકાય, એવી હિન્દુસ્તાનની સ્થિતિ થવાને હજી
કેટલાંએક વર્ષો વીતી જશે. એટલા માટે જે

અહીં સ્વદેશમાં પૂરેપૂરું મેળવવાનું બની શકતું નથી તે શિક્ષણ
સંપાદન કરવા માટે તમારે તમારા તરણ વર્ગને, કેટલાંએક
વર્ષો સુધી—કે કેટલાંએક જમાનાઓ સુધી પણ—યુરોપ, અમેરિકા
અને જાપાનમાં મોકલ્યા કરવો જોઈયે. દુનિયાના બીજા ભાગોમાં મુ-
સાફરી કરવામાં અને બીજી સઘળી સુધરેલી પ્રજાઓ કરતાં હિન્દુસ્તા-
નને જે નવા જ્ઞાનની, નવા સંસ્કારોની અને નવી કલ્પનાઓની વિશેષ
અગત્ય છે તે સંપાદન કરવાની બાબતમાં, તે સ્વીકારવામાં જૂના કા-
ળથી ચાલતા વહેમ અને દુરામહને વશ થઈને ઢીલ કરવાની લેશ પણ
બૂલ કરશો નહિ. પરદેશગમનનાં અને બીજી પ્રજાઓ સાથે પોતાની
સ્થિતિની તૂલના કરી જોવાનાં સુપરિણામ, હિન્દુસ્તાનમાં પ્રત્યેક બાબતમાં
ગયા પચાસ વર્ષમાં, સ્પષ્ટ જણાઈ આવ્યાં છે. હમણાં હું હિન્દુસ્તાનમાં
પાછો ફર્યો ત્યારે મહારા સ્વદેશ-અનુકૂળોની પરદેશની સંસ્થાઓ પ્રત્યે

પ્રવૃત્તિ બદલાયલી જોઈને મને જેટલી અસર થઈ છે તેથી વધારે અસર ખીજા કશાથી થઈ નથી. પાશ્ચાત્ય રાજ્યો સમ્બન્ધી મારા વિચારો જાણવાને સઘળા વર્ગનાં માણસો ઈત્તેજ્ઞ છે. જ્યારે આવી જ્ઞાત્યુ-વૃત્તિનો ખરેખરો હૃદયપૂર્વક જ્ઞાનની તૃણાથી જ ઉદ્ભવ થાય છે ત્યારે તે હિતપ્રદ નિવડે છે. જ્યારે હું અમેરિકામાં હતો ત્યારે મેં જાણ્યું કે તે દેશમાંથી દર વર્ષે આશરે બે ત્રણ લગ્ગર વિદ્યાર્થીઓ વ્યાપાર અને રૂઝવણી સમ્બન્ધી યુરોપીઅન પદ્ધતિઓ શીખી લેવા માટે પરદેશ જાય છે; તેમ જ ત્યાંની રાજકીય સરકાર પણ ત્યાંના માણસોને જૂદા જૂદા દેશોમાં ઉત્પન્ન થતા પદાર્થોનું જ્ઞાન રૂઝવણને પરદેશ મોકલે છે. ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ અને જર્મની એ દેશો વ્યાપારમાં બહુ આગળ વધેલા છે છતાં પોતાના દેશના માણસોને પરદેશ મોકલવાને તેઓ કશી આનાકાની કરતા નથી. આપણા દેશની નજીકમાં જોઈએ તો, સંકરો જાપાની વિદ્યાર્થીઓ ફ્રાન્સ, જર્મની, ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકામાં પોતાનું શિક્ષણ પૂરું કરી લે છે. જાપાનીઓની જ્ઞાનસમ્પાદન કરવામાં જ્ઞાત્યુવૃત્તિ અને હૃદયની સમ્પૂર્ણતા એવી છે કે, તેઓ જે વિષયના અભ્યાસમાં રોકાય છે તેનું ખાસ શિક્ષણ લે છે, એટલું જ નહિ પણ, ગમે તે હલકા ધંધા માટે પણ કશોયે સંકોચ પામ્યા વિના તેઓ પોતાના જીવનનિર્વાહનાં સાધનો પોતે જ પ્રાપ્ત કરી લે છે.

૫૩. જાપાનને જે આટલો બધો લાભ થયો છે તે પોતાના તરફ મનુષ્યોને યુરોપનાં વિદ્યાલયોમાં મોકલવાથી

જાપાનના મહા જ થયો છે. ઝાટિન્જન અને લીપ્ઝિગની યુનિવર્સિટીઓમાં રાજ્યનીતિ-શાસ્ત્રનાં અને રાજ્ય-વ્યવસ્થાની કળાનાં મૂળતત્ત્વોનો અભ્યાસ કરીને

જે જાપાનીઓનો નમૂનેદાર, મહાનિપુણ મુસદ્દી વર્ગ ઉદભવ્યો, તે વર્ગને લીધે જાપાન દેશ અર્વાચીન કાળની મહત્તા મેળવી શક્યો છે. આજ કાલ તો પૂર્વના તમામ સમુદ્ર ઉપર જાપાનનું સમ્પૂર્ણ સ્વામિત્વ છે; કેમકે જાપાનના નાવિકાએ ટિલ્પરી અને પોર્ટસ્માઉથની ગોદીઓમાં નૌકાયુદ્ધ-શાસ્ત્રનાં પહેલાં મૂળતત્ત્વોનું શિક્ષણ લીધું છે. જાપાને ધણું યુદ્ધો કર્યાં છે અને વિજ્યો મેળવ્યા છે, તેનું કારણ એ છે કે જાપાનના સૈનિકવર્ગે વ્યૂહવ્યવસ્થા અને યુદ્ધના દાવપેચનાં રહસ્યોનું સઘળું જ્ઞાન કુંમ્પ-ડી-માર્સ અને રાસ્ટટની સંગ્રામભૂમિમાં સમ્પાદન કરેલું છે. પૌરસ્ત્ય વ્યાપારમાં જાપાન શ્રેષ્ઠ પદ ધરાવે એમ છે, કારણ કે જાપાનના અર્થ-પ્રકરણ-ચિન્તકો (Financiers) એ લાંડન, બર્લિન અને ન્યુયોર્કની મ્હોટી મ્હોટી બેંકોમાં ત્યાંના કામદારો સાથે બેસીને કામ કર્યું છે. દેશના તરણ વર્ગે પોતાની માતૃ-ભૂમિનો ભાગ્યોદય રચ્યો હોય, એવું આના કરતાં અધિક ઉદાત્ત ઉદાહરણ આપ્યા વિશ્વમાં બીજું ક્યાં જડી શકે એમ છે? ભરતખંડના પુત્રોને અનુકરણ કરવા યોગ્ય સ્વદેશાભિમાનના આથી ઉચ્ચતર ઉદાહરણની આપણે કલ્પના પણ શી કરી શકીએ એમ છે? એમની સ્વાત્મભોગની અને કર્તવ્યપરાયણતાની વૃત્તિનું આપણે અનુકરણ કરો. એમનાં પ્રજાકીય ઐક્ય તથા સામાજિક સમતાને આપણાં લક્ષ્ય-ચિન્હ બનાવો, અને જીવનની સઘળી પ્રવૃત્તિઓ સમ્બન્ધી નવી નવી પદ્ધતિઓ શિખી લેવાની એમની જાગૃતિ-વૃત્તિનું આપણે અનુકરણ કરો; એમનાં દૃઢ નિશ્ચય અને સતત પરિશ્રમનું અનુકરણ કરો; અને આપણે એમ કરીશું તો હજી પણ, આપણે આપણા દેશની ભાગ્ય-દશા ઉગારી શકીશું.

૫૪. મને જાણીને અત્યાનન્દ થયો છે કે, આ પ્રાન્તના એક

ઉત્સાહી અને સ્વદેશાભિમાની પુરુષ-એક માન-
 મિ. જી. સી. વન્ત પિતાના માનવન્ત પુત્ર મિ. જોગેન્દ્ર ચન્દ્ર
 ઘોસની કાદપનિક ઘોસ-એમણે તરણ પુરુષોને કેળવણી લેવા માટે
 યોજનાનું બન્ધા-યુરોપ અને અમેરિકામાં મોકલી આપવાની
 રણ. એક યોજના ઘડી કહાડી છે; અને એ યોજ-
 નાનુસાર વિદ્યાર્થીઓની એક સારી સંખ્યા પર-

દેશ મોકલવામાં પણ આવી છે. કેટલાએક બંગાળીઓ યુરોપ અને
 અમેરિકામાં અભ્યાસ કરતા હતા તેમનો પરદેશમાં પરિચય થવાથી
 મને જે આનન્દ થયો છે તેવો આનન્દ મને ખીજા કશાથી પણ થયો
 નથી. ભરતખંડથી ઘણે દૂર છતાં પણ તેમનામાં સ્વદેશભૂમિ માટે
 અત્યન્ત પ્રેમની અને સ્વદેશાભિમાનની ઘણી લાગણીઓ હતી. આવા
 મનુષ્યોનું અસ્તિત્વ હિન્દુસ્તાનને શોભા આપનાર છે. આજ ધારણ છેલ્લાં
 કેટલાંએક વર્ષોથી વડોદરા સ્ટેટ તરફથી અમલમાં મૂકાયલું છે, અને
 સ્ટેટને ખર્ચે યુવાન મનુષ્યોને કેળવણી લેવા યુરોપ મોકલાયલા છે.
 તેઓ હાલ ઉત્તમ પ્રકારે સ્ટેટમાં નોકરી કરે છે અથવા હિન્દુસ્તાનના
 ખીજા ભાગોમાં ફાયદા પડતા ધંધામાં રોકાયેલા છે. હમણાં જ કેટલાક
 તરણ વિદ્યાર્થીઓને ઇંગ્લન્ડ, જર્મની, અમેરિકા અને જાપાનમાં મો-
 કલવામાં આવ્યા છે; અને અર્વાચીન દિશાગ-પદ્ધતિઓનું શિક્ષણ મે-
 ળવવા માટે, વિદ્યાર્થીઓની અમુક-થોડી સંખ્યા નિયમિત અન્તરે મો-
 કલતા રહેવાની એક યોજનાના સમ્બન્ધમાં વિચાર ચલાવવામાં આવે છે.

૫૫. સદ્ગૃહસ્થો, આજ કાલ હિન્દુસ્તાન માટે અનેક માર્ગો
 ખુલા થયા છે, અને એની સમીપ મહાન શક્યતાઓ ઊભેલી છે.

હિન્દુસ્તાનની
નજર આગળ શા-
ક્યતાઓ, સરળ-
તાઓ.

ઉદાકરણ તરિકે, પશ્ચિમ ધાટમાં ઉત્પન્ન થયેલી વિદ્યુતશક્તિનો પોતાની મિલો ચલાવવામાં ઉપયોગ કરવાનું મુખ્યાર્થના લોકો ધારે છે. મહિમ માનવન્ત મિ. દારા, જેમણે “ રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુશન ” સ્થાપીને આપણા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે તે ઇન્સ્ટિટ્યુશનથી પણ ઘણો જ લાભ થવાનું ધારવામાં આવે છે. મદ્રાસના લોકો Tree-Cotton ના અખતરાઓ ઉપરથી એ કામ કરવાનું ધારે છે. હિન્દુસ્તાનના વાતાવરણમાં ચાલક-ઉત્તેજક શક્તિ દાખલ થઈ ચૂકી છે, અને લોકો જાગૃતિનાં ચિહ્નો દેખાડવા લાગ્યા છે. આ આશા ભરેલું છે; પણ આપણે ભૂલવું નોંધવું નથી કે, પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ સાથે ઉદ્યોગની બાબતમાં આપણે સ્પર્ધા કરવામાં વિજયી થઈ શકીએ તે માટે, કેટલાંક વરસોનાં વરસો સુધી આપણે ઉત્સાહ, અને ધીરજથી સતત પરિશ્રમમાં મશગુલ રહેવાનું છે. દૃઢ નિશ્ચય, હિમ્મત, આત્મવિશ્વાસ, અને પરસ્પર વિશ્વાસ, એટલા ગુણોની આપણે જરૂર છે. શું જરૂરનું છે અને શું જરૂરનું નથી તે, તથા કયું જીવન આપનાર છે, અને કયું વિનાશકારકનાર છે તે જાળખતાં શિખવાની આપણે જરૂર છે. આપણી ઉત્સાહકશક્તિનો વ્યય આપણે ન્હાની ન્હાની બાબતોમાં કરી નાંખવો નોંધ્યે નહીં.

૫૬. જૂદી જૂદી પ્રજાઓના અનુભવ ઉપરથી, હાલને પ્રસંગે હિન્દુસ્તાને કયા પાઠ શિખવાના છે એ સમ્બન્ધમાં મને જે લાગે છે તે સમ્બન્ધી થોડા શબ્દો કહેવાની હું આપની રજા માગી લઉં છું. એક જમાનામાં સાથી આગળ વધેલા સુધારાનું જે કેન્દ્રસ્થાન ગણાતું હતું તે પ્રાચીન ઇન્દિય દેશ

હિન્દુસ્તાને લેવા
જોઈતા પ્રાસંગિક
પાઠ.

તરફ નજર કરતાં જણાય છે કે, માત્ર કૃષિ અને ખનિજ દ્રવ્યો એટલાં જ સાધનોથી જ કદી સરકારવાળો અને કાયમનો સુધારો થઈ શકતો નથી; જે કે સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી જોતાં દેશની સ્વાભાવિક સાધનસમ્પત્તિઓ ઉપર જ સ્થાયી સુધારાના મૂળપાયોનો આધાર રહે છે. પ્રાચીન કાળના ઇજિપ્તનાં સાધન, સમ્પત્તિઓ પુષ્કળ હતી, પરંતુ માનુષિક જીવનની મહત્તા કેટલી છે તેનો વિચાર કરવામાં ઇજિપ્ત ભૂલ્યું, સાધારણ કામદાર લોકોના હક્ક સાચવવામાં તેણે ગફલત કરી, અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, તે સત્તા અને સુધારાના શિખર ઉપર હતું ત્યાંથી ગબડી પડ્યું અને રાજ્યકીય બાબતમાં ગુલામગિરીની તથા વિદ્યાકળાની બાબતમાં છેક જ પડતી દશામાં આવી ગયું. જે પ્રબળ હલકો જાતના લોકોનો તિરસ્કાર કરે છે, અને સામાજિક સમાનતાની બાબતમાં એમનું માન વધારવાની એમને બીલકુલ તક આપતી નથી, તે પ્રબળ પોતાની ઉન્નતિની ઇમારત રેતી ઉપર જ બાંધે છે. જે પ્રબળનાં મનુષ્યોમાં મનુષ્ય તરિકે જેટલી લાયકાત હોય તેટલી જ તે પ્રબળની ખરેખરી સમ્પત્તિ છે.

૫૭. ગ્રીસ વિભવચ્યુત થયું તે કાંઈ ફિલસુફીનાં તત્ત્વજ્ઞાનની કે રાજ્યકીય આન્તર્દષ્ટિમાં તેની નિષ્ફળતાને લીધે ગ્રીસ: વ્યાપારી નથી થયું; એ દિશાઓમાં તો આખી પશ્ચિમની પ્રબળકીય જીવનની દુનિયાને પ્રેરણા કરનાર ગ્રીસ મુખ્ય ઉત્પત્તિસ્થાન આવશ્યકતા. થઈ ચૂક્યું છે. પૅરિકલીસ, પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલ, એમનાં નામ હજી પણ પાશ્ચાત્ય લોકોના ધરગતુ રાખેલો થઈ રહ્યા છે. એથેન્સની સ્મરણ-સુગંધ કાયમ રહી છે, પણ એથેન્સ જીર્ણ થઈ ગયું છે. એનું કારણ એજ કે અર્થશાસ્ત્રના અનુસાર પોતાની ઉન્નતિનાં મૂળતત્ત્વો પ્રત્યે એણે દૃઢક્ષ કરેલું. એથે-

ન્ને વ્યાપાર અને ઉદ્યોગની અભિવૃદ્ધિ કરવા માટે પોતાના સુંદર સમુદ્ર
 કિનારાઓનો ઉપયોગ કરવાની તરફી લીધી હોત, વ્યાપારનાં પ્રકરણો
 ગુલામોને બદલે એણે સ્વતંત્ર માણસોની સ્વાધીનતામાં સોંપ્યાં હોત,
 અને પોતાના રાજદારી બાહોશ પુરુષોની નિપુણતાનો ઉપયોગ મહેસુ-
 લનાં સંગીન ધારણો બાંધવામાં કર્યો હોત, તો એથેન્સના ઇતિહાસની
 વસ્તુસ્થિતિનું સ્વરૂપ કાંઈ જૂદું જ પર્યાવસાન પામ્યું હોત. પરંતુ
 એથેન્સ પોતાની ખનિજ સમ્પત્તિઓનો નિર્ણયક વ્યય કર્યો, અને દેવ-
 દેવીઓનાં મોટાં મોટાં મંદિરો બાંધવામાં તથા વિદ્યા અને કલાનાં મોટાં
 મકાનો બાંધવામાં ભારે રકમો ખર્ચી નાંખી. સુધારાના જે મુખ્ય પ્રવાહ વડે
 પાશ્ચાત્ય પ્રવળ્યો ઉત્તર સંસ્કારવાળો થઈ છે તે સુધારાની વિરુદ્ધ ટીકા કે ચર્ચા
 ઉત્પન્ન કરવાનો આપણો લેશ પણ હેતુ નથી. હું તો ફક્ત એટલું જ બતાવવા
 માગું છું કે, કોઈ પણ સુધારો જ્ઞાનથી ગમે તેટલો તેજસ્મય હોય, છતાં
 જો તેનો પાયો અર્થશાસ્ત્રાનુસાર દૃઢ અને મજબૂત ના હોય તો તેનો
 નિભાવ ચિરકાલ પર્યન્ત કદી એ થઈ શકવાનો નહીં જ. ગ્રાચીન ગ્રી-
 સનો અર્વાચીન હિન્દુસ્તાનને આવો સન્દેશો છે:—વ્યક્તિ તરિકે કે
 સમુદાય તરિકે પણ કદી અનુત્પાદક વ્યય નહીં કરવાની ખાસ સંભાળ
 રાખજો. દેશોદયના સામાન્ય કાર્યમાં ન્યાતબતતા તકાવત બૂલી જ-
 વાનું અને જૂદી જૂદી જ્ઞાતિઓના વહેંચાને દૂર કરી દેવાનું, દેશના
 લોકોને સૂચવજો. તેમને સૂચના કરજો કે, મનુષ્યત્વનો ઉદ્ધાર થવા
 માટે, પરમાત્માના આ મંદિરમાં મનુષ્ય પ્રકૃતિની ઉદ્ધારાવસ્થા પ્રાપ્ત થવા માટે
 તેઓ પોતાના ધાર્મિક આવેશને એકતામાં ભેળી, પ્રત્યેક આચરણમાં પ્રત્યક્ષ
 અનુભવતા થાય. તેમને બોધ આપજો કે તેઓ આર્થિક, સામાજિક
 અને શુદ્ધિના વિષયમાં સ્વતંત્ર મનુષ્યો તરિકે બહાર પડે. આટલું

થશે તો આ પૃથ્વી ઉપર (પ્રભુના રાજ્યમાં) એવી કાંઈ પણ સત્તા છે જ નહીં કે જે તેમને વધારે મુદત સુધી શુભામગિરીની દશામાં રાખી મૂકી શકે.

૫૮. રોમ પણ હિન્દુસ્તાનને પોતાના તરફથી પાઠ શિખવે છે.

રોમને અવનત દશામાં લાવી મૂકનારાં ધણાં
રોમ: સ્વતન્ત્ર ઉ- દુઃખો તેના ઉપર વારાફરતી પડેલાં છે, અને તેથી
ઘોગોની જરૂર. તેના વિનાશનાં જે અનેક કારણો છે, તે સૌમાંથી
 તેના અધઃપતનનું એક જ મુખ્ય કારણ નિઃ-
 ચપૂર્વક જણાવવું એ કઠિન છે. પણ એટલી તો આપણી ખાત્રી થાય
 છે કે, રોમના પાછલ્યા કાળના સીઝરના રાજ્યમાં સરકારની પૈતૃક,
 અને એક જ કેન્દ્રીકૃત રાજ્યસ્થિતિની પદ્ધતિ પૂર્ણત્વ પામેલી હતી, અને
 એ જ એ મહારાજ્યની શિથિલતાનું પ્રધાન કારણ હતું. વ્યક્તિગત જ-
 વાબદારીથી ચાલતી સંસ્થાઓને બદલે સરકારે પોતે હુન્નર ઉદ્યોગો
 ચલાવવા માંડ્યા. દુર્ભિક્ષતા અને લશ્કરી જીલમને લીધે કૃષિકાર અને
 વ્યાપારી વર્ગોએ પોતાના ધંધાઓ છોડી દીધા. લોકો અનાજ માટે
 સીઝર ઉપર આશા રાખી રહ્યા, અને ભૂખે મરતા લોકોને જે કાંઈ
 અન્ન મળ્યું હોય તો તે જાહેર ખજાનામાંથી મળતું હતું. રોમનો શ-
 હેનશાહ તરવારના જેરથી રાજ્ય કરતો હતો. કારખાનાંઓમાં સરકારની
 બહુ જ સમ્પત્તિ નજર નીચે જીલમ કરીને કામ લેવાની પદ્ધતિ ચાલતી
 હતી; દિવાનીખાતાંનો અધિકારીવર્ગ આળસુ અને દુર્ગુણી થઈ ગયો હતો,
 અને પ્રજા દીન અને ગમગિન બની ગઈ હતી. પ્રજાનો પ્રજા તરિકેનો
 જીરસો નાશ પામ્યો હતો અને છેવટે રોમ ઉત્તર તરફ વિનાશકારક હુ-
 મલઓનો કમઠૌવત શિકાર થઈ પડ્યું.

૫૮. હિન્દુસ્તાનને બન્ધવિમોચનનું સ્થિત્યન્તર કરાવનારા હાલના પ્રસંગે આપણે રોમની નિષ્ફળતા શી રીતે થઈ એકતાથી સૌએ એ વાત હૃદયેમાં રમરણમાં રાખવાની જરૂર સાથે રહીને કામ છે. સમાજના બન્ધારણમાં લોકોની કેટલી આ- કરવાની હાલને વશ્યકતા છે, અને તેમનો કેટલો અધિકાર છે પ્રસંગે અતિશય એનું શિક્ષણ આપણે જ્યાં સુધી સાધારણ જન- જરૂર છે. સમાજને આપવાની તરફી લાઈએ નહીં, ત્યાં સુધી આપણી સંગીત, ગિરસ્થાપી અને ઉત્તમ

પ્રકારની ઉન્નતિ થવાનું શક્ય નથી. હલકા કામોને જાગૃત કરવાનું, ઉ- તેજન આપવાનું અને શિક્ષણ આપવાનું આપણામાંથી જેઓ જ્ઞાન વિભૂષિત અને શ્રીમન્ત ગૃહસ્થો છે, તેમનું કર્તવ્ય હું ગણું છું. આપણે એવી મદદ કરવી જોઈએ કે, જેથી તેઓ તેમને પોતાને મુખ્ય મદદ કરી શકે. પરંતુ આપણે તેમના “માઆપ” બની જતાં ચેતવું જોઈએ. પરાપકાર કરવાનો નથી, પણ સધળાએ સાથે રહીને, બન્ધુભાવનાની એ- કતાથી કામ કરવાની હાલને પ્રસંગે અતિશય જરૂર છે.

૬૦. આપણા લોકોએ અર્થશાસ્ત્રના મૂળતત્ત્વો જેમ અને તેમ જલદી શિખવાં જોઈએ, અને જાતે અતિશય ફાયદો મેળવી લાઈને માત્ર પોતાનાં જ પેટ ન ભરતાં જેઓ પ્રમાણિકપણે અને ચાલાકીથી નવા હુન્નર ઉદ્યોગોમાં દૃષ્ટિપૂર્વક જોડાય તેવા સાહસિક વ્યાપારી વર્ગને આપણે પુષ્કળ મદદ કરવી જોઈએ.

૬૧. પ્રાચીન ભારતખંડ ઉપરથી પણ આપણને ઘણું શિખવાનું મળે છે. ભારતખંડની અણુમોલી ખનિજ સમ્પત્તિઓ અને પાશ્ચાત્ય પ્રભુઓ સાથેના તેના અતિશય વિસ્તૃત વ્યાપાર સમ્બન્ધી હું પૂર્વે

હિન્દુસ્તાનમાં
યાત્રિક શોધ.

જણાવી ગયો છું. પરંતુ હિન્દુસ્તાનમાં યાત્રિક
શોધ એટલી બધી થઈ શકી નહોતી, કેમકે સ-
માજમાં જેમની ગણના હલકી થાય છે તેવી કે-
ટલીક કામોમાં (વસવાયા લોકોમાં) યાત્રિક

કામ વંશપરંપરા થતું હતું. આપણા દેશનું નક્કી, કાતરણી વગેરેનું
કામ, પ્રાચીન ગ્રીસ દેશની શિલ્પકલાના કામ સાથે સરખામણી કરી
જોતાં ચઢીઆતું થઈ શકે એમ નથી. આપણી યાત્રિક વિષયમાં ખીજાં
રાષ્ટ્રોના જેટલી ઉન્નતિ થઈ શકી નથી; કેમકે આપણા દેશમાં હસ્ત-
કૌશલ્ય અને એવી કારીગરીઓ ગરીબ અને ન્યૂન બુદ્ધિ-સમ્પત્તિવાળા
વર્ગના હાથમાં રહેલી છે, અને શેકડો, હજારો વર્ષથી બુદ્ધિમાન વર્ગે
એ કામ લજ્જ દીધેલું છે. વાર્જંમયાત્મક સાહિત્ય અને વિચારની બાબ-
તમાં તો પૃથ્વી ઉપરની કોઈ પ્રાસાદિક બુદ્ધિની પ્રજા પણ આપણી
બરાબરી કરી શકે એમ છેજ નહીં. આપણા લોકોમાં હસ્તકૌશલ્ય માટે
પ્રવીણતા તો છે જ, કેમકે આપણા કારીગર વર્ગની બુદ્ધિ અને ચતુરાઈ
એમની પ્રવીણતાની સાક્ષી આપે છે.

જાતિભેદનું અભિમાન જે માત્ર અહીં જ ભોવામાં આવે છે, તેને
બદલે આપણા રાષ્ટ્રે પોતાનું ચિત્ત, હુન્નર અને ઔદ્યોગિક પ્રયત્નોમાં લગા-
ડવું જોઈએ; આપણના અને વિદ્વાન મૅલવીઓના છોકરાઓએ એનાર
વાપરતાં શિખવું જોઈએ. જેની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ યાત્રિક કાર્ય તરફ
છે, એવા દરેક પ્રજાગુએટે પગારવાળી નોકરીઓ મેળવવાના છન્દમાં પ-
ડવા કરતાં જીવનનો દિશા ઔદ્યોગિક બાજુ તરફ ફેરવવી જોઈએ; અને
પ્રતીતિ છે કે, આપણા દેશ વાર્જંમયાત્મક સાહિત્ય અને વિચારના વિ-
ષયોમાં જેવો આગળ વધેલો છે તેવો જ, તે હુન્નર-ઉદ્યોગ અને નવીન
શોધની બાબતોમાં આગળ વધ્યા વિના રહેશે નહીં.

૬૨. હાલના જમાનાની પશ્ચિમની દુનિયા તરફ નજર ફેરવતાં હિન્દને માટે હાલને પ્રસંગે અતિશય જરૂરતાં આધુનિક કાળની ચાર મહત્વની હિલચાલો. પાઠો શિખવાનું આપણને જરૂર છે. પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ મધ્યકાલિન યુગના અજાનાંધકારમાંથી જે પાછલ્યાં કેટલાંક શતકોમાં હાલના સંસ્કારી સુધારામાં આવી પહોંચી છે, તે પાછલ્યા કાળ તરફ નજર ફેરવતાં, એમના વિકાસમાં ચાર ઐતિહાસિક હિલચાલો મુખ્ય મહદ્દગાર છે, એમ મને જણાય છે.

૬૩. ઉપર જણાવેલી હિલચાલોમાં પહેલી હિલચાલ છેલ્લાં થોડાંક શતકોથી થયેલી નાણાંના ભંડોળ સમ્બન્ધી વ્યવસ્થા કરવાના ક્રમની છે. ઔદ્યોગિક દ્રવ્યસંચયની વ્યવસ્થાના ઉદ્દેશ્ય ધંધા માટે ક્રમ ઉપર, તદ્દનુપંગિક વ્યાપારી પત, ખેંડા, શરબતો તથા થોડા ખર્ચમાં વધારે માલ કલાવવાની પદ્ધતિના પ્રસારથી થતા ફાયદા, એ સઘળી બાબતો ઉપર, આપના જેવા શ્રેતા સ-

માજ સમક્ષ વધારે વિવેચન કરવું હું જરૂરનું ગણતો નથી. નાણાંનાં ભંડોળોનો સશસ્ત્ર ઉપયોગ કરવાના સમ્બન્ધમાં પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ પાસેથી હજી આપણે દાણું શિખવાનું છે.

૬૪. આટલા માટે મારી સમ્પૂર્ણ પ્રતીતિ થઈ છે કે, આપણી કોલેજમાં અર્થશાસ્ત્રના શિક્ષણનો પાયો પાકેપાકે નાંખવા માટે અને આપણા તરુણોને ગૂઢ આર્થિક પ્રશ્નોના શિક્ષણ માટે આપણે દ્રવ્યની માટી રકમો ખર્ચવી જોઈએ. આપણા તરુણ સ્વદેશભિમાનીઓમાંથી જેઓ વધારે નિપુણ અને આશા આપનારા હોય તેવાઓને અર્થશાસ્ત્રનાં સિદ્ધાન્તોનો મનનપૂર્વક અભ્યાસ કરવાં માટે આપણે પાશ્ચાત્ય યુનિવર્સિટીઓમાં મોકલી આપવા જોઈએ.

૬૫ સામાજિક, રાજ્યકીય અને વ્યાપારી બાબતો કે જોયોનું
 સામાજિક, રાજ્ય-સ્વાભાવિક સ્વરૂપને પૂર્ણ વ્યાવહારિક છે તે બા-
 કીય અને વ્યાપારી બાબતો ધર્મોપદેશકોના હાથમાંથી લઈ લેવાનું
 બાબતોનું વ્યા-કાર્ય, જે પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓની બીજી હિલચાલ
 વહારિક સ્વરૂપ છે. ઇસવીસનના તેરમા સદકામાં રોમના 'ચર્ચ'
 અને તેના તાબાની બીજી સંસ્થાઓએ માત્ર
 ધાર્મિક વિષયો સમ્બન્ધી જ નહીં, પણ માનુ-
 પિક જીવન સમ્બન્ધી, વ્યક્તિ માટે તેમજ સમાજ માટે, પોતાની સ-
 તાથી સૂચનાઓ અને અનુશાસનો દરબ્યાં હતાં. લોકોની હૃદય-વૃત્તિ
 અને ચર્ચના આ વ્યાવહારિક સ્વરૂપ વચ્ચે ત્રણ શતકો પર્યન્ત યુદ્ધ
 ચાલ્યું, અને છેવટે માર્ટીન લ્યુથરની આગેવાની નીચે લોકોને 'ચર્ચ'
 (ધર્મ-સંસ્થા) સ્થાને ખુલ્લો બગવો કરવાની જરૂર પડી. જે બળવો
 થયા પછી એવો સિદ્ધાન્ત દઢ રીતે સ્થપાયો છે કે 'ચર્ચ' નો અ-
 ધિકાર ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક બાબતોમાં છે; અને સામાજિક, રા-
 જ્યકીય તથા વ્યાપારના વિષયોનો નિર્ણય કરવાનું કામ, પોતાની ખુ-
 દ્ધિ અને હૃદયારાનુસાર કરવા માટે, પ્રત્યેક મનુષ્યને જ સોંપવું જો-
 ઇયે, અને અમેરિકામાં આ પ્રમાણે જ ચાલે છે. આ સમ્બ-
 ન્ધમાં માત્ર એટલુંજ બતાવી આપવાની મહારી પડ્યા છે કે, જ્યાં
 સુધી હિન્દુસ્તાનના ધાર્મિક વિચારો, આપણી ધણીક ધણીક નિપુણમાં
 નિપુણ અને ઉત્તમ વ્યક્તિઓનાં મનને, રાજ્યકીય, શાસ્ત્રીય અને હા-
 લની અણીની ધડીની રાજ્યકીય તથા વ્યાપારી હિલચાલો સમ્બન્ધી
 વિચારોથી દૂર રાખશે ત્યાં સુધી, જે ધાર્મિક-ફિલસૂફીની પદ્ધતિ, હિ-
 ન્દુસ્તાનની આર્થિક સ્વતંત્રતાના વધારામાં એક અન્તરાય રૂપે વચમાં
 આવવાની જ, પાશ્ચાત્ય ઔદ્યોગિક બન્ધારણોનાં શાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્તો સ-
 બળ લેવામાં હિન્દુસ્તાનના લોકો આટલા બધા પાછળ કેમ રહી

ગયા છે ? આ પ્રશ્નનો વિસ્તૃત ઉત્તર આપવાનું સાહસ હું કરીશ નહીં, પણ એટલું જ સૂચવીને સન્તોષ માનીશ કે, આપણે એક રાષ્ટ્ર-એક પ્રજા તરિકે આપણા પ્રજાકીય જીવનના ધાર્મિક અને સામાજિક મૂળ બંધારણ તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

૬૬. જ્ઞાતિઓના અને સામાજિક અસાધારણ અધિકારોનાં બંધનો તોડી નાંખો. જેમ કાંઈ એક રાષ્ટ્રનું વ્યા-

જ્ઞાતિબંધન. પારીવર્ત્યસ્વ કે રાજ્યકાય ઉપરીપણું વારસામાં (જ્ઞાતિઓના અ- ઉતરી આવેલું કદીએ હોય શકતું નથી તેમ સાધારણ હક.) જ આ અધિકારો પણ માત્ર પોતે પોતાની મેળે જ માની લીધેલા છે, જન્મથી જ નથી.

આત્મમોગમાં આનન્દ માનવાનું શિષ્યો; તમારા જ બંધુઓ જેઓ તમારાથી નીચી જ્ઞાતિમાં છે તેમને તમારી સમાન યોગ્યતામાં લાવો; અને સઘળી કૃત્રિમ વિષમતાઓને સરળ બનાવો. શબ્દોદ્ધાર નહીં, પણ હૃદયમાં કર્તવ્યોદ્ધાર કિંમત કરવાનું શિષ્યો, અને તમારા શબ્દોને કર્તવ્યના રૂપમાં ફેરવી નાંખવા તમે જાતે હૃદયમાં તૈયાર રહો.

૬૭. આપણે સર્વ એક પ્રજા છીએ, એવા જુસ્સાનો ફેલાવો થવો જોઈએ, એ વાત ઉપર પણ હું આપનું

એક પ્રજા તરિકેનાં ધ્યાન ખેંચું છું. એક પ્રજા તરિકેનાં (Na- જુસ્સાનો ફેલાવો. tional) જીવનનું એકીકરણ અને દલી-

કરણ કરવાનો સંદોષિત પ્રયત્ન સુધારા સાથે યુરોપ ખંડમાં છેલ્લાં બે હજાર વર્ષોથી ચાલતો છે. નાનાં નાનાં સંસ્થાનો અને પોતપોતાનાં કલહ કરનારાં રાજ્યો એક પ્રજા,

ઐક્યબદ્ધ અને સંજ્ઞાતીય રાષ્ટ્રમાં—એક પ્રજાના રૂપમાં ભેદાદિ ગયાં છે; અને પ્રત્યેક રાષ્ટ્ર પોતાનું રાષ્ટ્રીયત્વ—પ્રજાકીય જુસ્સો કાયમ રા-

ખવા માટે લોકોની સ્વદેશાભિમાની હૃદયવૃત્તિદ્વારા પ્રયત્ન કરે છે. કે-

ટલાક સ્પષ્ટવક્તા, પ્રમાણિક ટીકાકારો, એક રાષ્ટ્ર તરિકે આપણા ઉપર વખતોવખત એવો આરોપ મૂકે છે કે, આપણે ઐક્યનષ્ટ-વિ-
ચારોની એકતા વિનાના અને પ્રગ્નક્રીય હેતુઓ સાધવામાં સ્વાર્થરહિત
બુદ્ધિથી પરસ્પર સહાય કરવામાં નાલાયક લોકો છીએ આવી ટીકા
હમણાં મારા વાંચવામાં આવે છે. જો આ આક્ષેપ સત્ય હોય, હિ-
ન્દુસ્તાન એ જો સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રીય અસ્તિત્વને માટે નાલાયક અને જૂદી
જૂદી જાતના લોકોનો જ એક મોટો સમુદાય છે, એ વાત જો ખરી
હોય તો એકતા અને પરસ્પર-સહાયતાના તત્ત્વોને ગતિમાં મૂકવાં એ
ચતુર અને સ્વદેશાભિમાની મનુષ્યો તરિકે આપણું કર્તવ્ય છે. પ્રગ્ન-
ક્રીય જુસ્સાના સમ્બન્ધમાં આટલી સૂચના આપીને એ વાત હવે હું
પૂરી કરું છું.

૬૮. હવે જે હિલચાલ તરફ હું આપનું લક્ષ્ય ખેંચું છું તે
છેલ્લાં દોઢસો વર્ષમાં યુરોપખંડમાં થયેલી શા-
શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ-સ્ત્રીય ઉન્નતિની હિલચાલ છે. એ ઉન્નતિની
ઓનો વિકાસ. કથા વાંચતાં પ્રાચીન કાળની એકાદી નવલકથા
વાંચતા હોઇયે એવું આપણને લાગે છે. એ
સઘળી મુદતમાં રેલવે, આગખોટ, વીજળીના તાર, ટેલેફોન, ગેસની
દીવાસળીઓ, ગેસના દીવાઓ, વીજળીનો અનેક પ્રકારે ઉપયોગ કર-
વાનું જ્ઞાન, ફોનોગ્રાફ એકસ કિરણો (રેડિયો), પ્રકાશનું પૃથક્ક-
રણ-એનેસ્થેઝિકસ, અર્વાચીન રસાયનશાસ્ત્ર, ચેતનાદીન પદાર્થની ઘટ-
નાના નિયમ, શક્તિસંરક્ષણ, સેન્દ્રિયોત્ક્રાન્તિ, જન્તુદારા રોગોત્પત્તિની ક-
લ્પના, અને આપણા અર્વાચીન કાળના જીવનવ્યવહારમાં અત્યંત
મહત્વનાં અને ઉપયોગી શાસ્ત્રોની શોધ થઈ છે—એ શાસ્ત્રીય ઉ-
ન્નતિ થઈ છે.

૬૯. મારા મિત્રો, મારે કબુલ કરવું પડે છે કે આ સઘળી અ-

શાસ્ત્રીય પ્રવૃત્તિ-
ઓમાં હિન્દુસ્તા-
નની નિષ્ફલતા.

ફૂલત દિલ્લાઓમાં હિન્દુસ્તાને લીધેલા લાગ
શરમ ઉપજે એટલો બધો થોડો છે. એક લે-
ખક કહેલું છે કે, “હિન્દુસ્તાનના લોકોને, કોઈ
વિચિત્ર પ્રતિજ્ઞાતાને લીધે, ઘણું ખરું તેમની
માનસિકશક્તિને લાગેલા થાકને લીધે, બૂની-અ-
ન્તિમ કલ્પનાઓ કરવાની દશામાં જ આવી પડવાનું થયું છે.” શું
આ વાત ખરી છે કે? હિન્દના લોકોની બુદ્ધિશક્તિ યાકી ગઈ છે,
અર્થતઃ તો મનુષ્ય તરિકેનું વિજ્ઞાન પોતાનામાં ઉમેરી લેવાની હિન્દના
લોકોમાં લાયકાત નથી, એવું હું માની શકતો નથી. આપણા પ્રાચીન
કાળના ઋષિ-મુનિઓએ તત્ત્વજ્ઞાન, વાર્જમયાત્મક સાહિત્ય, અને કલાદિક
આખી દુનિયાની વૈજ્ઞાનિક સમ્પત્તિમાં જે વધારો કાઢ્યો છે તે માટે
આપણને ઘણું જ અભિમાન છે, અને તે બરાબર ન્યાયપૂર્વક છે. બુ-
દ્ધિની બાબતમાં આપણી પ્રાચીન કાળની ઐશ્વર્યતાનું પુનર્સંપાદન કરવું
એ આપણું મુખ્ય અભિમાન, આપણું સર્વોપરી કર્તવ્ય, અને એ જ
આપણો કિર્કષ્ટ યશ-વિભવ હોવાં જોઈએ. પશ્ચિમનું વાતાવરણ વીર્યથી
ભરપૂર માનસિક જીવનથી ઊભરાઈ જાય છે. કોઈ પણ “નવું”
સત્ય શોધી કહાડવા પાછળ મંડવા રહેવું એ પશ્ચિમના દરેક પુરુષત્વ
ધરાવનારા મનુષ્યનું પહેલું કર્તવ્ય ગણાય છે, અને આપણા લોકો તો
જડ જેવા પડી રહેવામાં, અને શ્લેષ્મક જીવન પૂરું કરવામાં જ સન્તોષ
માની લે છે. પૂર્વજોએ બુદ્ધિની સ્વતન્ત્રતાના અને ઉત્સાહ-શક્તિ વ-
ધારનારા જે દાખલાઓ ઈસાડયા છે, તેનું સમજીને અનુકરણ
કરવાને બદલે, આંધળા થઈને બાપદાદાને ચીલે આદ્યા જવામાં જ તેઓ
પોતાની પરિવૃત્તિ માની લે છે. કવિ મૈથુ આનોદડની નીચેની સુંદર
પંક્તિઓનું સ્મરણ કર્યાવિના, મારા આ અભિપ્રાયનો ઉપસંહાર હું
ખીજી વાધારે સારી રીતે કરી શકતો નથી.

* "The East bowed low before the blast
 "In patient, deep disdain;
 "She let the legions past,
 "Then bowed in thought again."

૭૦. મહારા મિત્રો, પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પ્રવાસ કરીને મારા વિચારો

પાશ્ચાત્ય કલ્પનાઓને પૂર્ણપણે સ્વીકારનારા થયા

પાશ્ચાત્ય સુધારા- છે, અથવા તો હિન્દુસ્તાનની ભાવિસ્થિતિ સ-
 માં જે અનિષ્ટતા- અબંધી હું નિરાશાવાદી થઈ ગયો છું, એવો
 ઓ છે તે આ- ખ્યાલ આપ એક ક્ષણ વાર પણ આપના મ-
 પણને અગ્રાહ્ય નમાં લાવશો નહીં. પશ્ચિમના સુધારામાં પણ
 હોવી જોઈએ, દેટલીએક એવી ન્યૂનતાઓ છે કે જે દુનિયામાં

બનતા બનાવોના કોઈપણ પ્રમાણિક અભ્યાસકથી

અનુભવી રહે નહીં. પશ્ચિમના ભારે ઉદ્યોગનાં મોટાં નગરોમાં લોકની
 વસ્તી એટલી બધી પાસે પાસે છે કે, મારા મત પ્રમાણે તો કારોગર
 વર્ગોના ભવિષ્યને એ વાત બહુ જ હાનિ પહોંચાડનારી છે. પશ્ચિમનાં
 રાષ્ટ્રો આટલાં બધાં ચતુર અને શોધક છે, છતાં રાજ્યવ્યવસ્થા, નીતિ,
 સાર્વજનિક આરોગ્ય વગેરે વિષયોના વિકટ પ્રશ્નો એમની સમક્ષ નિ-
 રાકરાણ થયા વિનાના એમને એમ પડી જ રહેલા છે. દ્રવ્યસંચય (સં-
 ઘોળ) અને મહેનત એ બે વસ્તુઓ આંતરિક કલહ દિનપરદિન વધતો

* આ પંક્તિઓનો ભાવ આવો છે:—

“આવ્યું તુકાન તહીં ‘પૂર્વ’ નમી પડ્યું છે,

“ધિકાર ગૂઢ ધરતું, સહતું રહ્યું છે;

“હો સૈન્ય ગર્જન કરે, પણ ‘પૂર્વ’ પાછું

“રહેતું ફરીથી કંઈ ચિન્તનમાં ઝૂક્યું.”

જાય છે. પશ્ચિમનાં મોટાં વ્યાપારી શહેરોની મુલાકાત લેનાર દરેક જ-
ણને એવું લાગ્યાવિના રહે એમ છે જ નહીં કે ત્યાંની હવામાં પણ
જ્યાં ત્યાં ઐહિક લોભ ઉત્પન્ન કરનારાં તત્ત્વો ભરેલાં છે. બાહ્યાડમ્બર
પ્રત્યે પ્રેમ, અને ચેતનહિન દ્રવ્ય તથા સત્તાની અધમ પૂજનને લીધે
પશ્ચિમનાં લોકોનાં મન એટલાં તો એલાન થઈ ગયેલાં છે કે, ઇતિહા-
સના આરંભ કાળથી હિન્દુસ્તાનના લોક આધુનિક સુખના પદાર્થો
પ્રત્યે પ્રેમ રાખતાં શિખીને, જે સાદું અને સામાન્ય જીવન સુખમાં
ભોગવે છે તેમને સ્થિકર લાગતું નથી.

૭૧. પશ્ચિમના બુદ્ધિમાન મનુષ્યોનાં મગજને જે જે પ્રશ્નોનું નિ-
રાકરણ કરવામાં પરાજય પામ્યા છે, તે સઘળા-
હિન્દુસ્તાનને કર- પ્રશ્નોનું, પોતાના નીતિશાસ્ત્રના કાનુનોના ત-
વાનું કાર્ય.

તત્ત્વજ્ઞાનની સરળતાને મજબુત રીતે વળગી ર-
હીને નિરાકરણ કરી આપવાનું, તથા અર્વાચીન
શાસ્ત્રીય પદ્ધતિઓને અનુસરીને અર્થશાસ્ત્રોક્ત ધારણના પાકા પાયા
ઉપર ઇમારત ઊભી કરી આપવાનું, અને તેનીજ સાથે પોતાના લોકો-
ની સરળતા, માન-મરતબો, અને નૈતિક તેમજ આધ્યાત્મિક વિષયોમાં
હૃદયનો તીવ્ર ઇચ્છા, એ ગુણોનું સંરક્ષણ કરવાનું કાર્ય હિન્દુસ્તાનનું
કાર્ય હોઈ શકે. પશ્ચિમના દેશોને તત્ત્વજ્ઞાન શિખવું અને તેમની પા-
સથી ભૌતિક શાસ્ત્રો શિખી લેવાં, યુરોપના જીવનમાં શુદ્ધિ પ્રેરવી અને
તેનું રાજકીય લક્ષ્યબિન્દુ ઉચ્ચતર થાય એમ કરી આપવું; અમેરિ-
કાના લોકોને આધ્યાત્મિકતાનું સૂચન કરવું અને તેના વ્યાપારી વ્યવસા-
યોની પદ્ધતિઓનાં રહસ્યોનું જ્ઞાન સમ્પાદન કરી લેવું; હિન્દુસ્તાન
માટે, આના કરતાં બીજાં કોઈ વિશેષ ઉદ્દેશ કાર્યો હોય તો હું તેની
કલ્પના કરી શકતો નથી.

લાઠીચેરીમાં રાખવાયોગ્ય ઉપયોગી પુસ્તકો.
હરકોઈ બે પુસ્તકો સાથે લેનારને પોસ્ટેજ માફ.

કેટલાંક કાવ્યો—જ્ઞાનાલાલ દલપતરામ કવિ M. A. એમ
જૂદા જૂદા વિષયો પર લખાયેલાં સંગીત કાવ્યોના સંગ્રહ. ઉ
પયોગી રીત સાથે. કોચા એકઠા કાગળ પર સુંદર છાપથી છાપે
પૂર્ણ રૂપેરી. કિંમત આઠ આના.

વસન્તોત્સવ—જ્ઞાનાલાલ દ. કવિનું એક લાંબું કાવ્ય કિંમત
આઠ આના.

મહારાજા અશોક—મૌઘર્મના મુખ્ય પ્રસાદક, હિંદુસ્તાનના મહાન
અકબરી મહારાજા અને પ્રજાપાલક ધર્માત્મા અશોકનું સંપૂર્ણ
જીવનચરિત્ર. ઘણા પ્રાચીન ઇતિહાસ તથા લેખોના રેશરન્સ સાથે.
પૂર્ણ સાનેરી. મુદ્રાવેલી નવીન આર્થિક કિંમત દશ આના.

રાત્રીમાળ—ગુજરાતના પ્રાચીન રાજવંશીઓની તવારીખોના ઉપયોગી
સંગ્રહ. સ્વર્ણવાસી અલેક્ઝાન્ડર કીન્લાક રાખસ સાહેબ તથા
કવીશ્વર દલપતરામભાઈએ કરેલા. કિંમત બાર આના.
ઐતિહાસિક પરિષદમાં શ્રીમંત સયાજીરાવતું ભાષણ. કિંમત
ત્રણ આના.

સ્વદેશી અને સામાજિક મુદ્દારો કિંમત રૂ. ૦-૧-૬.

કુંવારી કન્યા—હિંદુસંચારિક મનોવેધક નવલકથા. મૂળ કિંમત સત્ર
રૂપિયા. ઘટાડેલી કિંમત દશ આના.
આ પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું:—

જીવનલાલ અમરશી મહેતા,

૩. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની ઓફિસ.—અમદાવાદ.

મેશર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની.

મિન્સેસ રીટ, —મુંબઈ.

